

A felsőbb iskolázottság térhódítása a magyarországi késő rendi társadalomban

Ha a mai társadalmak egyik legnagyobb szociális ellátó rendszerének, az oktatásnak a társadalomtörténetét akarjuk tanulmányozni, különös figyelmet kell szánunk annak a bonyolult kölcsönhatásnak, amely oktatás és társadalom között az idők során kialakult.

Ennek a kapcsolatnak általánosságban két alapvető irányultságát különböztethetjük meg: a megnyilvánulásoknak (szándékoknak és cselekvéseknek) azt az irányát, amikor a társadalom gyakorolt hatást az oktatásra és ennek ellenkezőjét, amikor az oktatás hatott a társadalomra. Ebben a megfogalmazásban oktatás és társadalom elvont fogalmak, éppen a konkrét hatásmechanizmusok feltárása, az egyéni és kollektív cselekvések és az ezeken túlmutató intézményi működésmódok vizsgálata jelenti felfogásunk szerint a társadalomtörténeti megközelítés lényegét.¹ E szemlélet jegyében tehát oktatás és társadalom kölcsönhatásának azonos módon ismétlődő, vagyis intézményesült történéseit és ezek szereplőit szándékozunk vizsgálni. Konkrét nézőpontból azt, hogy az oktatásban érdekelt cselekvők számára milyen célok eléréséhez bizonyult alkalmas eszköznek a középiskola, mint modern – azaz formálisan és célirányosan szabályozott – intézmény.

Ezeket a szereplőket három nagy csoportba sorolhatjuk: az iskolafenntartók, az iskolák „közönségét” jelentő szülők vagy gondviselők (nem igazán történeti kifejezéssel: iskolahasználók) és az iskolázott, tanult embereket alkalmazók csoportjába. (Az oktatási rendszer negyedik alapvető meghatározó csoportját a tanárok alkották, azonban jelenlegi elemzési szempontunkból csoportként mellékesek.) Az oktatásban érdekelt e három nagy csoportjának céljai, továbbá egymással kapcsolatos igényei és szándékai csak ideális esetben állhattak összhangban. Ez a harmónia leginkább olyan helyzetben jöhetett létre, ahol a felek egymással szembeni elvárásai megismerhetők, kiszámíthatóak voltak és legfőképpen: nem mutattak túl nagy változékonyságot. Az összhanghoz elvben tekintettel kellett tehát lenniük egymásra. Hogy az alábbiakban általunk bemutatott magyarországi késő rendi időszak viszonyai között mennyire volt ez reális lehetőség, illetve gyakorlat, az további alapos kutatások eredményeképpen dönthető

¹ Sasfi Csaba: Az oktatás társadalomtörténete. Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata. In: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Szerk. Kövér György. Bp. 2006. 509–539.

el. Csak ilyen kutatásokkal² állapítható meg, hogy az iskolák deklarált képzési céljai mennyiben álltak összhangban az iskolázottak iránti tényleges kereslettel, hogy az új ismeretek alkalmazására mekkora volt az elvi és a valóságos intézményi-szervezeti igény, és ez a „szakember-igény” mint az ilyenfajta képzettség iránti kereslet mennyire tudott hatni az oktatási kínálatra, az új oktatási formák és korszerű képzési tartalmak kialakítására. Végző soron pedig mennyire volt mindez észlelhető a gyerekeiket taníttató szülők (mai megfogalmazásban: az iskolák kínálta szolgáltatások használói) számára. Alapvető kérdésünk az tehát, hogy mennyire lehettek a látszólag racionális összefüggések a korabeli cselekvők számára valóban észlelhető és végiggondolhatóak? Avagy: az utólag szükségszerűségként, okszerűségként feltűnő összefüggések mögött sokkal inkább tradicionális megnyilvánulásokat, intézményi hagyományokban és csoportosajátos normákban gyökerező magatartási mintákat érhetünk-e tetten?

Ahhoz tehát, hogy az egykori iskolázási szándékokat, az iskolai kereslet indítékait alaposan megismerhessük és megérthessük, tisztába kell jönnünk azzal, hogy milyen életpályákra való belépést tett lehetővé a minél hosszabban tartó, annál nagyobb áldozatvállalást jelentő taníttatással megszerezhető iskolázottság. Látnunk kell, milyen volt az iskolázás korabeli orientációs horizontja, mai kifejezéssel: a pályaválasztás lehetősége. Ehhez a késő rendi társadalomnak azokat a tevékenységi köreit kell megvizsgálnunk, amelyek ellátása egyre inkább több-kevesebb, korabeli szóhasználattal *felsőbb* – avagy „tudományos” – iskolázottságot³ igényelt, illetve a hivatalos okirattal igazolt iskolai képesítés betöltésüknek mindinkább jogszabályban rögzített előfeltételévé vált.

Az ilyen szempontú elemzéshez tanulmányozhatjuk egyfelől a hivatalos oktatásigazgatási szabálygyűjtemény, a Ratio Educationis⁴ rendelkezéseit az egyes iskolatípusok képzési céljairól, továbbá a korabeli nem nagy számú és kezdetleges „pályaválasztási” irodalmat.⁵ Az iskolázottság kutatásának fontos szakirodal-

2 Kitűnő példa erre *V. Windisch Éva*: Az értelmiség létszámának kérdéséhez 1784–1809. In: Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 119–127. és *Ugrai János*: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. Korall 8(2007) 30. sz. 158–181.

3 A „felsőbb” kifejezésen azt kell értenünk, hogy az oktatás intézményrendszerének három – alsó-középső-felső – szintje között a diákok átlépését tekintve az alsó (elemi vagy népiskola) szint és a középső (gimnázium) szint között arányaiban kisebb volt az átjárás, mint a középiskola és a felsőoktatás között, vagyis a közép- és a felső szint kevésbé vált el egymástól, mint az alsó és a középső. Ez azzal magyarázható, hogy a gimnázium, mint a sokáig egyetlen középfokú iskola erendően és még hosszú ideig alapvetően a felsőfokú oktatás előkészítő intézményének szerepét látta el.

4 Ezt 1777-ben bocsátotta ki királyi rendeletként Mária Terézia (= RE), majd 1806-ban jelent meg módosított változata, Ratio Educationis Publicae címen (= REP): Ratio Educatoinis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford., jegyz. és mutatókkal ellátta: Mészáros István. Bp. 1981.

5 Ratio Educationis, ill. *Vályi András*: Beszéd a nemzeti nevelésről. Pest, 1791.; *Kunoss Endre*: Alapvonatok a honi nevelés köréből, jelenidőnk szelleméhez alkalmazva. Pest, 1833.; *Zsoldos Ignác*: Életpálya. Pápa, 1838. és *Galgóczi Károly*: Mire nevelje a magyar ember gyermekeit? Nevelési kalauz [...]. Pest, 1859.

mi forrását képezik maguknak a felsőfokú képző intézményeknek a történetét tárgyaló feldolgozások, továbbá az egyes hivatások, illetve a hivatalnokokat alkalmazó intézmények történetéről írt művek. A másik megközelítési lehetőséget a széles értelemben vett – azaz több-kevesebb felsőbb iskolázottsággal rendelkező – értelmiség (másként fogalmazva: az iskolázott középosztály), mint modern társadalmi nagycsoport kialakulását tárgyaló történeti munkák jelenthetik.⁶ Ezek közül Vörös Károly 1975-ben megjelent, ma már klasszikusnak nevezhető írása volt a kiindulópontunk, és erre fogunk az alábbiakban leginkább támaszkodni, mert az ő írása veszi át gondoltan és módszeresen sorra a hosszabb iskolázást kívánó tevékenységi köröket, hivatásokat, és mutatja be az ezekhez kapcsolódó képzési lehetőségek történeti alakulását. De azért is volt írása megvilágosító erejű számunkra, mert ezeket a fejleményeket a rendi társadalomszerkezet polgárvá alakulásának folyamatával összefüggésben értelmezi, oktatás és társadalom kölcsönhatását kutatva.

Az eddigiekben megfogalmazott problematikát elsősorban a társadalmi tevékenységi körök *intellektualizálódásának* történeti folyamataként értelmezzük.⁷ Vagyis nem egyszerűen professzionalizációként vagy bürokratizációként konceptualizáljuk, jóllehet mindkét jelenségnek többé-kevésbé alapvető eleme az intellektualizálódás, azonban szűkebb értelmű azoknál. Arról a folyamatról lesz szó, ami az egyes tevékenységi körök, hivatások ismeretanyagának specializálódásában, írott formában való rendszerezésében és rögzítésében jelentkezett, ezek révén pedig felhalmozásának és átadásának új módjai alakultak ki. Mindennek következményeként ezek a szakmák mind hosszabb előképzést igényeltek. Az új intellektuális funkciók, vagyis a munkamegosztás során kialakult értelmiségi feladatkörök ellátásához szükséges ismeretek és szakértelem tehát ekkor már nem elsősorban tapasztalati-gyakorlati jellegű volt, hanem egyre inkább dekontextualizált és fogalmilag rendszerezett tudáson alapult. Ez a fejlemény az ismeretközlés modern iskolai formájának térnyerésével kapcsolódott össze, hiszen az „iskolai kultúra” a tudás átadásának a korábbiaknál szélesebb körű és hatékonyabb módját jelentette, ami az iskolázás és az iskolázottság szerepének történeti léptékű növekedéséhez vezetett. Az alábbiakban először felvázoljuk a korabeli társadalom-

6 Ld. a 18. századra nézve elsősorban a nemrég elhunyt Fallenbüchl Zoltán – ez idáig kevésbé méltányolt – munkásságát, továbbá: *Heckenast Gusztáv: A honorációrok a reformkorban. Századok* 123(1989) 427–441. (első megjelenés: 1948); *Vörös Károly: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. Valóság* 18(1975) 10. sz. 1–20.; *Kosáry Domokos: Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon. Valóság* 24(1981) 2. sz. 11–20. és *Csapodi Csaba: Nemesség és értelmiség Magyarországon 1848 előtt. In: Gazdaságtörténet – könyvtörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk. Buza János. Bp. 2001. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 1.) 79–92.*

7 E kifejezést Hajnal István, Kósa János és Vörös Károly szóhasználatát alapul véve választottuk: *Hajnal István: Az újkor története. Bp. 1936.; Uő: Az osztálytársadalom. In: Az új Magyarország. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. [1942.] (Magyar művelődéstörténet 5.) 165–200.; Kósa János: Magyar rendiség és osztálytársadalom. Magyarisztudomány 1(1942) 350–390.; Vörös K.: i. m. Ld. még Antall József álláspontját a 18. századi értelmiségről rendezett vitában: *Árva nyé Rényi Zsuzsa: Vita az értelmiség fejlődéséről a 18. században. Századok* 112(1978) 154–161.*

nak azt területét, melyben a felsőbb iskolai végzettség, mint képesítés egyre meghatározóbb szerepet játszott az életpályára állásban és az ottani előmenetelben. Majd azt az összefüggést vizsgáljuk, hogy mennyiben szolgálta az intellektualizálódás a rendi világ reprodukcióját és mennyire adott lehetőséget a polgárosodást jelentő érdemelv érvényre jutásának.

A „tanultak” társadalmi csoportjai: egyházi értelmiség, hivatalnokok és diplomások

Az állami oktatást szabályozó két Ratio Educationis előírásai az egyes iskolázottsági szintekhez különböző társadalmi tevékenységi köröket rendeltek.⁸ Ezek és a korabeli vélemények alapján azt a feltevést fogalmazhatjuk meg, hogy az a felsőbb oktatás, melyet a *Ratiók* szabályoztak, hagyományosan a hivatalnokok és az értelmiség képzését szolgálta. Ehhez a szervezetrendszerhez kapcsolódott egy még kevésbé feltárt, általunk „polgáriskolai”-nak nevezett feladatkör (funkció).⁹ Egy, a társadalmi mobilitás-kutatásban használt fogalmat kölcsönvéve, úgy is fogalmazhatunk, hogy ennek az oktatásnak a „*kvalifikációs tere*”¹⁰ nyilvánvalóan a munkamegosztás során kialakult adminisztrációs és értelmiségi tevékenységi mező. Az ezekben a tevékenységi körökben végzett munkának, alkalmazásnak egyre inkább feltételévé vált az igazolt iskolai végzettség, a kvalifikáció. Ez lényegében azt jelenti, hogy az adott tevékenységre való alkalmasságot a bizonyítvánnyal igazolt iskolai végzettséghez és gyakran bizonyos tanulmányi teljesítményhez kötötték. Ily módon az ilyen jellegű munkakörökre való kiválasztás legfontosabb garanciája a bizonyítvány lett, az iskola minősítette a személyt adott feladat-munkakör végzésére alkalmasnak. Így egyre inkább csak a megfelelő minősítéssel rendelkezők jöttek szóba a munkakörök betöltésénél – amennyiben az így felmerülő és szükségyszerűen ellátandó adminisztratív-értelmiségi feladatok valóságosan is támasztottak ilyenfajta „munkaerőkereslet”-et. A felvilágosult abszolutista állam politikája következményeként mind bonyolultabbá váló társadalmi viszonyok ugyanis a 18. század közepétől egyre nagyobb adminisztrációs-igazgatási és konfliktuskezelési kapacitást tettek szükségessé. Ezért az „alattvalói” magatartás szabályozásának újfajta intézményi és szervezeti formáit hozta létre az abszolutista kormányzat, elsősorban a központi igazgatás területein, de a helyhatósági területen is. Ezek az új, bürokratikus szervezett intézmények újfajta tudást követeltek: az igazgatás alacsonyabb szintjein ezt az általános intellektuális képességek, elsősorban a magas szintű – literátus – írásbeliség és a többnyelvű országban az állam- és közvetítőnyelv, a latin ismerete jelentette, amire a középiskola, a gimnázium kép-

8 RE 3. §, REP Előszó.

9 Sasfi Csaba: A gimnáziumi diákság társadalmi összetétele a Dunántúlon a 19. század első felében. Intézménytörténeti és történeti statisztikai elemzés. PhD-értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. 2004.

10 Róbert Péter: Bővülő felsőoktatás: ki jut be? *Educatio* 9(2000) 79–94., 79.

zett. Az igazgatás magasabb szintjein, a kormányzati intézményekben és természetesen a jogszolgáltatásban alapvetően jogismeretre volt szükség. Ugyanakkor újfajta szakképzettségek is megjelentek az igazgatásban: a képzett bába, sebész, állatorvos a közegészségügyben, a mérnök, bányatiszt stb. Az igazgatás ilyen értelmű modernizációjával párhuzamosan, ennek feltételeként az uralkodók a felsőbb oktatás fennálló – alapvetően egyházi fenntartású – intézményrendszerét is fokozatosan az ellenőrzésük, majd irányításuk alá vonták, miközben új felsőfokú szakiskolák kezdték meg a működésüket. Ily módon az értelmiségi feladatkörök ellátásának eredetileg fennálló egyházi monopóliuma a 18. század közepén megtört¹¹ és az abszolutizmus által elindított folyamatok hatására megindult a világi hivatali-értelmiségi szféra dinamikus kiépülése. Az adminisztráció, a társadalomszervezés új módjává a bürokrácia és a hivatal vált, és ezen a területen egyre inkább iskolázott, az iskola által felkészített és minősített személyek működtek.¹²

A továbbiakban a tanult személyek felvevőpiacának szerkezetét és a feladatkörök intézményi beágyazottságát igyekszünk áttekinteni a késő rendi korszak magyarországi társadalmában, utalva azokra az „önkiegészítő”, reprodukciós jelenségekre, amelyek az újonnan teret nyerő oktatási kvalifikáció mellett hagyományosan a garanciáját jelentették az alkalmazásra kiválasztandó személy képességeinek.

Egyházi értelmiség

Az egyháziak, a *papok* vagy *lelkészek* és a szerzetesek jelentik azt hagyományos értelmiségi csoportot, intellektuális réteget, amely a munkamegosztás során elsőként különült el sajátos szellemi tevékenysége alapján. A korábbi századokban az értelmiségi funkciók legnagyobb részét egyháziak látták el, a korban egyedülállóan magas iskolázottsággal. Maga az iskola is eredendően e csoport reprodukcióját szolgálta a korábbi időszakokban, különösen a római katolikus egyházon belül, ahol a papi nőtlenség miatt a reprodukció nem valósulhatott meg családi keretek között. Korszakunkban, 1848-ig szintén a papság, illetve az egyháziak adták az értelmiség, a tanultak legnagyobb hányadát, ugyanakkor létszámuk növekedése a legalacsonyabb a többi csoportéhoz képest – a rendelkezésre álló adatok szerint lényegileg stagnált. A világi papság nemcsak nagy számánál, hanem széles feladatkörénél fogva is a legintenzívebben érintkezett a népességgel, aminek következtében valóságos társadalomismeretet is feltételezhetünk körükben. Hagyományos szerepköre, a teológiai értelmű lelkigondozás a felvilágosodás hatására – különösen a falvakban, ahol más, hozzá hasonlóan magasan képzett értelmiségi nem volt – gyakorlati-reális ismeretek

¹¹ *Kosáry D.*: i. m.

¹² *Marczali Henrik*: Hivatalképesség és vizsgálat. Magyar Paedagogia 1(1892) 13–16.; *Mártonffy Károly*: A közszolgálat utánpótlása és a gyakorlati közigazgatási vizsgáról szóló törvény magyarázata. Bp. 1935. 17.

terjesztésével, gazdasági, egészségügyi népműveléssel bővült ki. A római katolikus papot, bár tevékenységét meglehetősen önállósággal végezhetette, igen erős – többnyire az egész életre szóló – elkötelezettséget jelentő tradicionális testületi hovatartozás és függelmi viszony különböztette meg a modern értelmiség társadalmi létmódjától.

A katolikus papság átfogó felsőbb iskolázottsági követelményeit a tridenti zsinat (1545–1563) fogalmazta meg, amit aztán jórészt a jezsuita iskolarendszer váltott valóra hazánkban is. A teológiai képzést nyújtó szemináriumok és akadémiák, 1635-től a nagyszombati jezsuita egyetem bölcséleti és teológiai fakultásai a gimnáziumi hálózatra épültek. Ezt megelőzően a hazai papjelöltek egyetemi szintű teológiai tanulmányokat csak külföldi egyetemeken folytathattak: a már 1579 óta fennálló római *Collegium Germanicum et Hungaricum*, továbbá a bécsi egyetem mellett 1623-tól működő kollégium, a *Pázmáneum*¹³ biztosította ennek lehetőségét. A Nagyszombatból 1777-ben Budára, majd 1786-ban Pestre áthelyezett egyetemen a teológiai kari képzés az első Ratio után 5 év volt, amit II. József 4 évre szállított le, és ennyi is maradt korszakunk végéig. Meg kell említenünk további két – bizonytalanabb sorsú – egyetemünket is: az 1657-ben alapított kassait és az 1698-ban alakult kolozsvárit, amelyeken a nagyszombatihoz hasonlóan két fakultás volt. A külhoni egyetemeken végzett teológiai tanulmányok azonban továbbra is számottevőek maradtak. A 17. században kezdték meg működésüket azok a püspöki szemináriumok, melyek az egyes egyházmegyék papnevelésének intézményei voltak és a világi papság képzését biztosították. Itt a teljes tanulmányi idő elvben 7 évig tartott: 3 év filozófiát és 4 év teológiát hallgattak a papjelöltek. A képzést hazánkban III. Károly 1733-as rendelete szabályozta, miszerint azok vehetők fel csak a szemináriumba, akik a humaniorákat elvégezték, és ők ott 2 év bölcséletet és 3 év teológiát kell hogy tanuljanak.¹⁴ A később alapított püspöki és érseki líceumok már nem kizárólag a papnevelést szolgálták, ezekben világi hallgatók is tanultak. A szerzetesrendeknek is volt saját teológiai képzésük tagjaik számára. A második Ratio a teológiai képzés idejét ezekben a képzési formákban 4 évre emelte. Míg a plébánosok nagyrészt a püspöki szemináriumokban végezték tanulmányaikat, az egyetemen tanulók „a tekintélyesebb egyházi méltóságok és tanszékek” betöltői lettek¹⁵ – utóbbi a püspöki líceumokat és szemináriumokat jelentette. Számos jel mutat azonban arra, hogy a papi pálya korszakunkban – különösen II. József sikertelen egyházi re-

13 *Fazekas István*: A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951). Bp. 2003.

14 *Molnár Aladár*: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp. 1881. 291. A jezsuita tanügyi szabályzat, a Ratio Studiorum szerint a papi felsőbb tanulmányok 3 évi bölcséletből és 4 év teológiából állnak, de a paphiány miatt ezt a hét évet a 17. század végéig Nagyszombatban, az egyetemen is csak kevesen végezték el: i. m. és *Mihályfi Ákos dr.*: A papnevelés története és elmélete. I. A papnevelés története. Bp. 1896. 246. II. József időszakára nézve ld. *Bán Péter*: A világi papság és a papképzés helyzete Magyarországon II. József korában. Baranya 4(1991) 1–2. sz. 98–112.

15 *Artner Edgár*: A Hittudományi Kar története 1635–1935. Bp. 1938. 285–286.

formjai után – vesztett vonzerejéből.¹⁶ Így ezen a területen feltételezhetjük a tanultak iránti keresletet, jóllehet az egyházi pálya választását 1820-ig a többihez képest elég fiatalon, a gimnázium utolsó osztálya végeztével, akár 15–16 éves korban már meg lehetett tenni.

A hazai protestáns egyházak lelkészeinek képzése eltért a katolikusokétól: nagyiskoláikban, a három tagozatú kollégiumok felső, akadémiai tagozatán folyt. Ezen iskolatípusoknak eredeti célja – akárcsak a jezsuita iskolarendszernek – a lelkészképzés volt, amihez fokozatosan – de nem mindenütt és nem egyforma szinten – társult a jogi képzés a 18. századtól kezdődően, és a szűken egyházi jelleg ebben a felekezeti szektorban is kibővült világi képzési célokkal. Ennek az akadémiai tagozatnak az elvégzése képesítette a prédikátorokat, azaz a lelkészeket. E tanulmány korszakunk végén többnyire 7-8 évfolyamos volt a protestáns egyházkerületek anyaiskoláinak nevezett nagykollégiumokban, ami után további 5-6 évi felkészülésen át vezetett az út a „predikátori szent hivatalhoz”: ennek volt része a falusi tanítóskodás, segéd-, illetve helyettes lelkészi szolgálat, és a peregrináció, a külföldi egyetemjárás. Hazai protestáns egyetem híján ugyanis a kollégiumot elvégzők egy része – kb. fele – külföldi protestáns egyetemeken végzett hosszabb-rövidebb, átlagosan két évig tartó tanulmányokat,¹⁷ ezzel tetőzve be képzését. 1821-től kezdte meg működését a bécsi egyetem protestáns teológiai kara, amely a külföldi egyetemjárást volt hivatva kiváltani. A protestáns felekezetek lelkészeire a történeti irodalom szerint erős hivatásbeli reprodukciós hajlandóság jellemző, ami nem egy esetben lelkészdinasztiák kialakulásához vezetett.¹⁸

Itt kell tárgyalnunk a *tanárokat* és *tanítókat*, mivel legnagyobb részük a rendi korszak végéig – de még az után is jó ideig – az egyház tagja volt vagy egyházi alkalmazásban állt: akár mint gimnáziumi, királyi akadémiai, egyházi liceumi vagy szemináriumi, egyetemi szerzetestanár, akár mint protestáns gimnáziumi, liceumi, kollégiumi tanár, vagy csak egyszerű falusi tanító avagy segédtanító. A középiskolai tanárok felsőfokú képzése korszakunkban kezdett kialakulni: már a jezsuita szabálykönyv, a *Ratio Studiorum* lefektette az alapját a *collegium repentium* intézményében. Ennek keretében a leendő tanárok a gimnáziumban oktatott tantárgyak alapos ismételését végezték az akadémiai ta-

16 Ld. Lorentz államtanácsos véleményét: *Vörös K.*: i. m. 5., továbbá: *Sasfi Csaba*: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy dunántúli nemesifjú kiművelése a reformkorban. *Korall* 2001. 3-4. sz. 20-52., 42-43.

17 *Rácz István*: Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai. Debrecen, 1995. 233-248.; *Szögi László*: Az egyetemjárás jelentősége a magyar egyházi és világi értelmiség képzésében a középkortól a 19. századig. In: *Találkozások. Várszegi Asztrik* pannonhalmi főapát hatvanadik születésnapjára. Szerk. Sulyok Elemér-Varga Mátyás. Pannonhalma, 2006. 207-220.; *Ugrai J.*: i. m.

18 *Mályusz Elemér*: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bp. 1939. 29., 36-37.; *Ulrich Im Hof*: A felvilágosodás Európája. Bp. 1995. (Európa születése) 49.; *Ugrai János*: „Kis világnak világnak világos kis tüköre”. Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807-1808-ból. Debrecen, 2004.; A Marosvásárhelyi református Kollégium diáksága 1653-1848. Bev., közléteszi: Tonk Sándor. Szeged, 1994. xx-xxi.

gozat filozófiai kurzusában. Ezt a módszert követték Magyarországon is a jezsuiták a 17. század végétől kezdve, és hozzájuk igazodott e téren a többi szerzetesrend, létrehozván a saját tanárképzésüket.¹⁹ A piaristáknál például a másodéves noviciusok már tanítottak a gimnáziumok alsó tagozatán, és csak két-három év tanítás után kezdték el filozófiai tanulmányaikat,²⁰ majd a 18. század közepétől teológiai stúdiumokat is végeztek.²¹ A *collegium repentium* elvén nyugodott a Ratio Educationis által 1777-ben az egyetemen létrehozandó 2 éves tanulmányi idejű *tanárképző* is,²² amely a szerzetesrendi tanárképzést volt hivatva fokozatosan felváltani. Ez azonban rövid működés után 1784-ben megszűnt,²³ és egészen 1849-ig a tanárképzés korábbi szerzetesrendi és protestáns egyházi formái maradtak érvényben.²⁴ A középiskolai tanárok így tehát korszakunkban minimálisan az egyetem vagy az akadémiák, illetve a nagykollegiumok filozófiai kurzusait végezték el, mind a katolikusok, mind a protestánsok esetében. Felső, magas szinten – a protestánsok esetében ráadásul sokszor még külföldön is – iskolázott rétegük a felsőfokú oktatás tanári karának az utánpótlását jelentette.

A tanítók képzése eltért a két nagy felekezeti szektorban: a katolikus alsóbb iskolák tanítóinak felkészítése az 1770-es évektől kezdődően a tankerületi központokban és egyes nagyobb városokban a Felbiger-módszer szerint működő normaiskolákban történt, gyakorlótanítás és azt lezáró vizsga formájában. Ezek mellett az 1820-as évek végétől jelentek meg, főként püspöki kezdeményezésre a katolikus egyházi alapítású, a sajátosan tanítókat képző, általában két évfolyamos önálló intézetek, a mesterképzők. 1840-ben létesült az az öt királyi katolikus tanítóképző, amelyet a reformországgyűlések kívánságára állított fel a kormányzat a Tanulmányi Alap terhére,²⁵ és amelyek fokozatosan felváltották a normaiskolai képzést. A tanítóképzésbe lépők előképzettségi követelményéről nincs egyértelmű adatunk: az egyes munkák a gimnázium többkevesebb alsóbb (grammatikai) osztályát említik.²⁶ Mindebből látható, hogy a

19 *Szentpétery Imre*: A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935. Bp. 1935. 32.; *Németh András*: A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepcióshatások, egyetemi tudománnyá válás, középiskolai tanárképzés. Bp. 2002.

20 *Kornis Gyula*: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. I. Bp. 1927. 70–71.

21 *Dr. Balanyi György–Bíró Imre–Dr. Bíró Vencel–Dr. Tomek Vince*: A magyar piarista rendtartomány története. Bp. 1943. 111.

22 RE 218–221. §§.

23 *Szentpétery I.*: i. m. 342.

24 *Németh András*: A magyar pedagógia tudománytörténete. Bp. 2005. 118–119.

25 *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1983. 455–457.; *Uő*: Az oktatásügy a haladó törekvések hullámvölgye idején 1790–1830. In: A magyar nevelés története. I. Szerk. Horváth Márton. Bp. 1988. 228–229.; *Bajkó Mátyás*: Tanítóképzés. In: A magyar nevelés története i. m. 291–294.; *Bényei Miklós*: Oktatáspolitikai törekvések a reformkori országgyűléseken. Debrecen, 1994. 290–298.

26 *Szakál János*: A magyar tanítóképzés története. Bp. 1934. 16., 24.; *Kosáry D.*: Művelődés i. m. 457.; *Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla*: Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Bp. 1999. 120., 346. A két Ratio egyike sem határozott meg konkrét előképzettségi követelményt a tanítók képzésénél.

katolikus iskolák tanítóinak iskolázottsága korszakunkban meglehetősen különböző színvonalon állhatott, sokuk esetében aligha beszélhetünk értelmiségi iskolázottságról és műveltségről. Tovább rontja a képet az is, hogy sokszor más, egyházi feladattal (például kántor, orgonista) vagy a jegyzőével együtt kellett a tanítást végezniük.

A protestáns oktatási szektorban a meghatározó lelkészképzés szerves része volt a tanítói-tanári szerepkörre való felkészítés: az akadémiai tagozaton tanuló diákok tanulmányaik közben néhány évet, mint iskola- vagy magántanítók működtek a nagy kollégiumok szakmai felügyelete és támogatása alatt álló úgynevezett partikuláris iskolákban. Ennek előkészítésére az 1820-as évektől a kollégiumokban pedagógiai tanfolyamokat indítottak és tanszékeket hoztak létre. E képzési mód sajátossága tehát, hogy az alsóbb iskolák tanítói nagyobb részét átmeneti hivatásként és fiatal korban látták el ezt a feladatkört. Korszakunk végén, az 1840-es évek elejétől azonban a protestáns egyházak is kezdték megalapítani, illetve önállóvá alakítani tanítóképző intézményeiket.

Hivatalnokok, tisztviselők

A szatmári béke után berendezkedő Habsburg-uralom az új követelményeknek megfelelően korszerűsítette a központi igazgatás intézményeit, a magyarországi központi kormányzerveket, dikasztériumokat: a Bécsben székelő *Magyar Udvari Kancelláriát* és a *Magyar Kamarát* és ennek területi szerveit, és itt kell emlétenünk a felsőbb bírászkodás magyarországi intézményeit, együttes nevükön a *Királyi Kúriát* is. Új kormányzati szervként alakult meg 1724-ben az előbb Pozsonyban, majd 1784-től Budán működő *Helytartótanács*. Ezzel a modern elvek szerint, egyre inkább bürokratikus módon szerveződő intézményrendszerrel az országos hatalomgyakorlás terén szemben állt ugyan, a társadalomszervezés és igazgatás tekintetében azonban többnyire együttműködött a hagyományos területi öngazgatási-jogszolgáltatási szervezet, a vármegye. A központi intézményeknek alárendelten, ezek által sokban korlátozottan működtek a városi öngazgatás szervei, a városi tanácsok. Ide kell sorolnunk továbbá az uradalmi igazgatás és bírászkodás szervezeti formáit is, amelyek ugyan magánjogi természetűek voltak, de az úrbéres településeken számos közfeladatot láttak el, igazgattak vagy felügyeltek.

A társadalomszerveződésnek ezeken a különbözőképpen intézményesült területein eltérő mértékben és módon, de egyaránt teret nyert az adminisztráció, mint a munkamegosztás értelmében elkülönült, folyamatos és meghatározott speciális feladatkörökre irányuló munkavégzés, amit ebben az értelemben bürokratikus szakszerűsödési folyamatnak nevezhetünk: „A közvetlen szokásoktól szabályozott életviszonyokat mindinkább uralma alá veszi a betű és a szám.”²⁷

27 *Hajnal I.*: Az osztálytársadalom i. m. 174. Ld. még: *Csizmadia Andor*: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976.

Ennek intézményes feltételei közé tartozott a felsőbb iskolai képzettség, mint az adminisztratív, illetve értelmiségi tevékenységi körökre alkalmassá minősítés eszköze. Az iskolázottság megszerzésére irányuló aspirációk vizsgálata szempontjából érdekesek számunkra azok a különböző intézményi feltételek és sajátosságok, amiket a szülők gyerekeik iskolázásakor távlatilag figyelembe vehettek, vettek, vagy figyelembe kellett venniük, a fenti tevékenységi körökben való működés, alkalmazás feltételeiként.

A központi, *állami igazgatásban*, a Habsburg kormányzati szervezetben kezdettől nagy szerepet kaptak a bürokratikus szervezési elemek. A török háborúk viszonyai között még fontos szerepet játszó, és ezáltal megerősödő familiaritás viszonyait az uralkodók kezdettől igyekeztek kiszorítani a kormányzati szervezetekből: a hivatalnokok alkalmazásánál a személyes viszonyt és alkalmi szolgálattal, az uralkodó iránti hűség fokozott követelménye mellett, lassan felváltotta az alkalmasság formális megítélése, a minősítés és az állandó-folyamatos, sőt élethosszig tartó alkalmaztatás. Ennek alapvetően fontos része volt a korábbi birtokadományozás gyakorlatával szemben a javadalmazás új formáinak és módjainak, a fizetésnek, kegydíjnak, nyugdíjnak, szolgálati időnek és előmenetelnek a fokozatos, sokszor európai minták alapján történő kiépülése.²⁸ Ezt a döntően a 18. század kezdetén meginduló folyamatot intézmény- és társadalomtörténeti szempontból igen kiterjedten vizsgálta Fallenbüchl Zoltán.²⁹ Munkáinak eredményeit saját szempontunkból nézve abban foglalhatjuk össze, hogy az iskolázottság egyre inkább általános követelménnyé vált a királyi hivatalok mindegyikében. A hivatalnoki általános alapképességek megszerzése mindinkább az iskolákban történt, és ehhez járult a gyakorlat során szerzett tapasztalati szaktudás. Ezt mutatják Fallenbüchl adatai a királyi tisztségviselők iskolázottságáról: a kamarai állások elnyeréséért beadott kérvényekből kiderül, hogy a 18. században ehhez „már nemcsak a retorikai, hanem a filozófiai osztályok elvégzését is megkívánják”³⁰ és 1782-ben a harmincadvám hivatalnokainak több mint a fele gimnáziumi vagy annál magasabb végzettséggel rendelkezett.³¹ II. József írta elő 1785-ben a formális iskolai végzettséget, mint követelményt az állami hivatalno-

28 *Ember Győző*: A barokk rendi társadalom. In: Barokk és felvilágosodás. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. 1941. (Magyar művelődéstörténet 4.) 137–165.; *Wellmann Imre*: Rendi állás és hivatali rang a XVIII. század eleji kormányhatóságokban. Levéltári Közlemények 18–19(1940–1941) 250–261.; *Hajdú Lajos*: A közjő szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjai. Bp. 1983. A bürokratikus igazgatás ideáltípusának leírását ld. *Max Weber*: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológiai alapvonalai. 2/3. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. (Az uralom szociológiája I.) Bp. 1996. 61–99.

29 Ld. „A honorációságért meg kell dolgozni”. Interjú Fallenbüchl Zoltánnal. Készítette: Horváth Gergely Krisztián–Sasfi Csaba. Korall 2003. 11–12. sz. 5–28.; Fallenbüchl Zoltán legfontosabb történettudományi munkái. Korall 2003. 11–12. sz. 28–29.

30 *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztségviselői a XVIII. században. Levéltári Közlemények 41(1970) 259–336., 267.

31 *Fallenbüchl Zoltán*: A harmincadvám-igazgatás tisztségviselői a XVIII. századi Magyarországon. In: Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára. Szerk. Visi Lakatos Mária. Bp. 1996. 87–99., 96., 99.

ki karban: „Senki a közigazgatási szakban álláshoz nem juthat, aki iskolai bizonyítványokkal nem igazolja a jogi és főleg a közigazgatási tudományok szabályszerűen történt elsajátítását vagy a főiskolai kar bizonyítványával azt, hogy a vizsgát szabályosan letette.”³² Sőt, később már nemcsak a bizonyítványt követelték meg, hanem – legalábbis a szabályzat szerint – az iskolai érdemjegyeket is figyelembe kellett venni a közhivatalra való pályázásnál.³³

A másik figyelemre méltó jelenség a hivatali pályán a *reprodukcióna*, a hivatali pozíció átörökítésére való hajlandóság a hivatalnokok részéről, amit – koronként persze változó intenzitással – a hivatal is respektál. Nincs is ebben semmi különös, hiszen a mentalitást és a jogi formákat tekintve ez jórészt mégiscsak a rendiség kora.³⁴ Ami sajátos, az az, hogy egyszerre jelentette a szerzett érdem elismerését és annak átörökíthetőségét, a szolgálatot, mint az utódoknak átadható erkölcsi tőkét. A teljesített szolgálat – a nehéz időkben tanúsított hűség – érdeme az apáé, az iskolai teljesítmény a fiúé: a tehetségé, a szorgalomé és a jó magaviseleté. Ezek csupán a jövő szolgálat ígéretes előjelei, de az érdemesült apa személye – mint gondos nevelő és követendő példa – jelenti a biztos garanciát beteljesülésükre. Sokszor nem is volt igazán alternatíva: „Az állás egzisztenciális alap, éppúgy mint a föld vagy a műhely: természetes, hogy szeretnék a családban tartani, leginkább azok, akiknek nincs más birtokuk, és a pult mellé vagy a műhelybe már nem mehetnek vissza.”³⁵ A reprodukció elvének hivatali elismerése jutott kifejezésre például abban, hogy a kamarai hivatalnok fiú árvák felsőbb iskoláik befejezéséig, 22 éves korukig voltak jogosultak árvanyugdíjra, a lányok viszont csak 20 éves korukig.³⁶ Ez a fajta reprodukciós beállítódás hivatalrendiből megint csak születésrendi csoportjellegét eredményezett, aminek az alapja azonban már nem a földbirtok, nem is a műhely vagy a bolt, hanem az iskolázás volt:³⁷ a formális, iskolai műveltség elsajátításának családi segítése, az iskolabarát otthoni környezet és ennek következményeként az iskolai siker. Ez kétségtelenül modern elem volt, amely a 20. századi esélyegyenlőségi ideák érvényre jutásáig az egyre gyarapodó tanult középosztály alapvető és sajátos magatartásmintájának tekinthető.

Az alkalmazást tekintve az állandóság vált tendenciává: életre szóló foglalkozássá, élethivatássá lett a hivatal, többé-kevésbé kiszámítható előmenetellel és fizetéssel – különösen II. József átfogó bürokratikus reformjai következtében. Ez a fizetés azonban nem nagy: a családalapítást és -fenntartást sem tette mindig

32 Idézi az 1787. aug. 1-jén kelt uralkodói rendeletet: *Mártonffy K.*: i. m. 139., ld. még: *Marczali H.*: i. m. és *Uő*: Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig. Bp. 1898. 365. „József a fogalmazói állások elnyerésének feltételül a jogvégzettséget írta elő és ezzel először teremtette meg a kapcsolatot az iskolaügy és a közszolgálat között.” *Mártonffy K.*: i. m. 135. Ezt I. Ferenc megismételte 1800. ápr. 16-i leiratában: i. m. 141.

33 REP 265. §. A szerzetes növendékek előmenetelére: Egyházi köz-ügyekben 1844-ig kibocsátott rendelmények, kivonatban előadva. Nagyszombat, 1846. 47.

34 *Fallenbüchl Zoltán*: Mária Terézia magyar hivatalnokai. Bp. 1989. (Történeti statisztikai füzetek 10.) 92–93.

35 I. m. 92–93.

36 *Fallenbüchl Zoltán*: A nyugdíj – a kegytől a jogig (1600–1790). Korall 2003. 11–12. sz. 30–46., 41.

37 *Fallenbüchl Z.*: Mária Terézia i. m. 69–71. és 92–93.

lehetővé,³⁸ így ezekben az esetekben a biológiai reprodukció is kétséges. Azért, hogy ne lehessen a család nehezen visszautasítható hivatkozási alap a fizetés-kiegészítésekért és támogatásokért való folyamódásoknál, többször felmerült a nőtlenségi kötelezettség vállalásának a követelménye is, inkább persze csak az alsóbb tisztségek esetében: „Míg előbb kivétel volt az olyan hivatalnok, aki nőtlen – és családtalan – maradt, addig ettől az időtől kezdve megjelenik az agglégény-hivatalnok típusa, mely később, II. József uralkodása idején már elég gyakori, a XIX. század első felében pedig szinte dominánssá válik az állami tisztviselői karban.”³⁹ A pályázók száma a század második felétől folyamatosan növekedett, az álláshelyek bővülése azonban korlátozott volt, ami családi vagyoni-pénzbeli tartalékokat vagy más külső erőforrásokat feltételezett, egyrészt eleve az egyre hosszabb tanulmányok finanszírozására, majd a hosszú, fizetés nélküli gyakornoki évekre, később pedig az alacsony és az árak kilengéseit követni képtelen hivatalnoki fizetések kiegészítésére. Mindezzel szemben ott állt a kétségtelen rang, a királyi hatalom szolgálatának eszméjéből eredő közhivatalnoki presztízs: „A polgárság nagy tömegéhez képest azonban a tisztviselői állás megbecsültsége magas fokú. A kézműveshez és a kereskedőhöz mérve a hivatalnok: úr. Úr a szolgálatának jellege, a képzettsége és – nem utolsósorban – öntudatos fellépése miatt is, amit elősegít az, hogy ha nem nemes is, de útban van afelé, hogy nemes lehessen.”⁴⁰

A királyi központi hivatalokban érvényesülő minták nyilván sokban hatottak az önkormányzati igazgatás területein is, noha ott alapvetően eltérő feltételekkel számolhatunk. A *vármegyei* tisztségviselés a 18. században sok vonatkozásban mintegy ellenpólusa az állami hivataloknak: a honoratior igazgatás,⁴¹ a nobile officium elve⁴² vonzóbb volt a birtokos, tehát a fizetésre-jövedelemre nem utalt jómódú nemesség számára, mint a királyi szolgálat. A kevesebb elfoglaltság, a kisebb hivatali fegyelem, összetettebb feladatkör együtt nagyobb függetlenséget, a birtokon folytatott élet hagyományos életformát és mentalitást jelentett, szemben

38 „a fizetések, még a tanácsosi is alig elég a hivatal székhelyén való rangszerű élethez”. *Fallenbüchl Z.*: Mária Terézia i. m. 65.

39 *Fallenbüchl Z.*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században i. m. 277., továbbá: *Dr. Flaxmayer József*: Budapest közigazgatási szervezete és alkalmazottai 1686-tól 1872-ig. Bp. 1936. (Statisztikai közlemények 79/4.) 53.

40 *Fallenbüchl Z.*: Mária Terézia i. m. 107–108.

41 Az igazgatásnak erről a típusáról ld. *Max Weber*: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriatan. Bp. 1987. 293–294.

42 A vármegye a „közgyűlésen választotta meg a nobile officium elve alapján – a vármegyei főjegyzők kivételével – tisztviselőit. Ezeknek ugyanis csak a készkiadásait és reprezentációs költségeit térítette meg, s épp ezért a vármegyei szolgabíráknak, mint kültisztviselőknak annak jeléül, hogy tisztségeiket nem mint bürokraták fizetésért, hanem mint földesurak – nobile officiumként látták el –, állandó székhelyeik nem voltak, s járásaik székhelyei gyanánt a saját nemesi kuriáik szerepeltek [...] A járásokban az igazságszolgáltatás és a közigazgatás teendőit kvalifikációra való tekintet nélkül, pusztán a vármegye közönségének bizalma alapján laikus földesurak végezték, de szakértők közreműködésével.” *Erekly István*: A modern magyar közigazgatás kialakulása. Pécs, 1942. 25.

az újonnan alakuló városi értelmiségi-hivatalnoki léttel.⁴³ Az iskolázottság a megyei tisztségek betöltésénél ugyan nem volt írásban rögzített követelmény, de a 18. század közepétől latin tudás híján alig volt elképzelhető megyei tisztségviselés.⁴⁴

A megyei igazgatásban, főleg a bíraskodásban szerepet vállaló, magasabb tisztséget betöltők iskolázottságának alapját képező tradíció, a *sanior pars* elve, meglehetősen régi: Werbőczy *Hármaskönyvében* már szerepel.⁴⁵ Ennek alapján a megyegyűlés döntéseinél a szavazatoknak nem számszerű többsége számított, mivel azok nemcsak a szavazó személyének nagyobb „méltósága”, hanem nagyobb „tudománya” alapján is mérlegelendők. Ennek a tudománynak, tudásnak vagy műveltségnek a tulajdonosa és megjelenítője a megyei nemesi társadalomban a *táblabíró*.⁴⁶ A táblabírói műveltség az a – főleg a második Ratio Educationis által érvényre jutó – retorikai-jogi műveltség, amely a 19. századra már bizonyosan feltételezte az ügyvédi vizsgát, a *censurát* is. A nemesi hivatalviselésnek ez a legkorábbi területe viszonylag hamar elkezdett intellektualizálódni, amit a jómódú középbirtokos nemesség fiainak növekvő iskolázása jelez.⁴⁷ És ez a tudomány adta a rendi országgyűlések törvényhozási politikájának, a kerületi tábla és a kiküldött bizottságok munkájának szellemi-eszmei hátterét is a megyei követek felkészültségében. Ennek megszerzéséhez minden megye küldött a követei mellé másolói-titkári teendőket ellátó fiatal gyakornokokat az újonnan censuráltak közül.⁴⁸ De csak korszakunk végén, az 1844. évi országgyűlés megyei választásokról szóló törvényjavaslata fogalmazta meg a megyei tisztségre való jelölés egyik, immár formális követelményeként, „hahogy az iskolai pályán rendszeresen taníttatni szokott tudományokból részére kiadott bizonyítványt – a jelölt – előmutasson”.⁴⁹ És csak az 1883:1. számú, a köztisztviselőkről szóló törvénycikk fogja előírni a formális

- 43 *Fallenbüchl Z.*: Mária Terézia i. m. 40.; *Wellmann Imre*: A köznemesség gazdálkodása a XVIII. században. In: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. VII. Salgótarján, 1981. 61–85., 74.
- 44 *Erekly István*: A nemesi vármegye kialakulásáról az anyaországban. Bp. 1908. (Tanulmányok a vármegyei önkormányzat köréből) 72. Korábban, a század első évtizedeiben ez inkább előfordult: *Turbuly Éva*: Zala megye fontosabb közigazgatási feladatai a XVIII. század első felében. II. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1986. Szerk. Halász Imre. Zalaegerszeg, 1986. (Zalai Gyűjtemény 25.) 95–109., 104. és *Hudi József*: Veszprém vármegye politikai elitje a XVIII–XIX. században (1711–1918). In: Az átmenet avagy Veszprém megye a rendszerváltás időszakában. Tanulmányok. Szerk. Oláh Miklós. Veszprém, 1995. 32.
- 45 *Werbőczy István* *Hármaskönyve*. Bp. 1897. (Magyar Törvénytár) III. Rész. 2. cím. 379. Vö. még: Parlagi eszmék, igénytelen nézetek, szerénytelen tervek a függő kérdések s az ország gyűlése körül. Írta egy conservatív. Pest, 1843. 36–38. (A mű szerzője Dessewffy Emil.) és *Sasfi Cs.*: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy i. m. 37.
- 46 *Erekly I.*: A nemesi i. m. 73., 78.; *Turbuly É.*: i. m. 103.; *Hudi József*: Táblabírák a reformkori közéletben. In: Zombékok i. m. 39–75.
- 47 *Hajnal I.*: Az oszlálytársadalom i. m. 170–171.
- 48 *Fejős Imre*: Az országgyűlési ifjak társalkodási egyesülete. Századok 123(1989) 442–488.; *Sasfi Cs.*: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy i. m. 48.
- 49 Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Közreadja: Csizmadia Andor. Bp. 1979. 203. Veszprém megye már előbb, 1840-ben előírta ezt: *Hudi József*: A Veszprém megyei politikai elit a 18–19. században. In: Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1987. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) 99–109., 101.

szakképzettség követelményét a megyei tisztségekben. A képzettség szerepének ilyen növekedésével „a régi tekintélyvezetés vált lassanként szakszerűvé”, azaz intellektualizálódott a 18. század folyamán.⁵⁰

Mindezek mellett a „nemesi tisztség” elve korántsem jelentette azt, hogy a megyei tisztviselőknek ne származott volna akár jelentős jövedelmük hivatalukból.⁵¹ A vármegyei szervezetben is megindult a bürokratizálódás a 18. század során, az állandó igazgatási és adminisztrációs feladatköröket ellátó tisztségviselők és a „szegődöttek” (a szakértelmiségiek: orvos, mérnök, sebész, gyógyszerész) rendszeres fizetést kaptak. Ezt egészítették ki, esetenként jelentősen a fizetség más formái: napidíjat, az egyes bírósági eljárásokért taksát kaptak és a kiadásait megtérítették. A tiszteletbeli tisztviselők és a táblabírók azonban csak ez utóbbi formában tehettek szert jövedelemre. A vármegyei tisztségviselők és alkalmazottak nyugdíjat korszakunkban nem élvezhettek.

Némiképpen eltérő a helyzet a másik önkormányzati szervezettel, a *városi tanácsokkal*, melyek III. Károly óta egyre erősebb kormányzati befolyás és függés alá kerültek a 18. század folyamán. Ennek több olyan fontos következménye lett, melyeket a liberális reformtábor élesen kritizált az 1825-ös országgyűléstől kezdve, különösen az 1843–1844-es diétán a városi kérdés vitájában. A vádak szerint a városi tanács oligarchikus, nem képviseli a választó polgárok érdekeit és a kormány céljainak az eszköze.⁵² Ez a befolyás azonban másfelől nézve a városigazgatás szervezeti egységesítését jelentette,⁵³ mégpedig a központi igazgatás módszereinek és eszközeinek az alkalmazásával a 18. század közepétől kezdődően. Ami felerősíthette azt a 18. század elején több városban is érzékelhető folyamatot, melynek során a városi adminisztráció nagyságrendje és eljárási módjai megváltoztak.⁵⁴ A két hatás következményeként a század végére a városi tanácsokban, melyek a közigazgatás, a bírászkodás és a gazdasági ügyek intézésének legfőbb szervei voltak, egyre inkább hivatásos bürokraták foglaltak helyett, akik fizetésért és életre szólóan töltötték be hivatalukat, és helyenként az igazgatási ügykörök bizonyos specializálódása is megjelent.⁵⁵ Pest város – amelyről úgy

50 *Hajnal I.*: Az osztálytársadalom i. m. 171. Hajnal ugyanakkor hangsúlyozta a családi hivatalviselési tradíció szerepét is, amit mint „szakszerű ráneveltséget” ismert el a helyi társadalom (170.). Vagyis az iskolai minősítést megelőzően a család és a vármegyei hivatal, mint testület minősítette és választotta ki az egyént az adott feladatra: vö. még: *Pitrim A. Sorokin*: Az egyének társadalmi rétegenkénti minősítésének, kiválasztásának és elosztásának mechanizmusa. In: *Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések. Válogatott tanulmányok.* Szerk. Róbert Péter. Bp. 1998. (Nagyítás. Szociológiai könyvek 8.) 26–48.

51 *Ereky I.*: A nemesi i. m. 100.; *Turbuly É.*: i. m. 101.; *Hudi J.*: A Veszprém megyei i. m. 104.; *Uő*: Veszprém vármegye i. m. 31.

52 *Bácskai Vera*: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Bp. 2002. (Osiris könyvtár. Történelem) 111–113.

53 *Osztetzy Dénes*: A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor. Bp. 1935. 57., 65.

54 *Bak Borbála*: Városi írásbeliség a XVIII. században. In: *A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981.* I. Szerk. Kállay István. Bp. 1984. (Magyar Herold) 294–310., 304.

55 *Osztetzy D.*: i. m. 59.; *Bónis György*: Városigazgatás, várospolitika. In: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig.* Szerk. Kosáry Domokos. Bp. 1975. (Budapest története III.) 159–190., 175.; *Bak Borbála*: Győr szabad királyi város igazgatása 1743–1778. Bp. 1980. 93.

gondoljuk, hogy a legfejlettebb igazgatással rendelkező városok közé tartozott – hivatali gyakorlatában korán, 1745-ben megjelent például az özvegyi nyugdíj – igaz, csak a tanácsosok özvegyei számára és csak alkalmi, egyösszegű kifizetés-ként.⁵⁶ 1831-ben azonban már működött a városi hivatalnokok „nyugintézete”.⁵⁷ Nem egyértelműek viszont a képzettségi követelmények: a városi főhivatalnokok körében korán felbukkantak jogvégzetek,⁵⁸ Mária Terézia már 1755-ben megfogalmazta, „hogy a szenátori helyekre tanult (litteratus) és a hazai jogot ismerő személyeket javasoljanak”.⁵⁹ Ez az igény II. József idején még határozottabban jutott érvényre, különösen a városi bíraskodásnál volt szükséges a szakértelem, ezért a „Kancellária szerint a városi tanácsnokok közül legalább egyharmadnak jogi készséggel kell rendelkezni, míg a városi politikai és gazdasági ügyekben csak a jellemre kell tekintettel lenni”.⁶⁰

A jogi képzettség – úgy tűnik – csak az 1830-as évektől vált általánossá a szabad királyi városi főhivatalnokoknál. Addig elsősorban gimnáziumi végzettséget, majd bölceletit feltételezhetünk a vezető tisztviselők nagyobbik részénél, mint alapképzettséget, amelyhez tapasztalati szakismeretek társultak a hivatali gyakorlat során.⁶¹ A pénzkezeléssel járó tisztségekben megkövetelt kaució vagyoni követelményeket is támasztott az ezekre pályázókkal szemben, de ez a városi hivatali karrier sem látszik könnyűnek: inkább fokozatos, lépésről lépésre történő emelkedésként – mai kifejezéssel: intergenerációs mobilitásként – képzelhető el, nagy áldozattal járt, amely elsősorban anyagi erőforrásokat feltételezett, de nagy szerepe volt benne a házasodásnak, rokoni kapcsolatrendszernek is.⁶² A későbbi elemzések eredményei alapján lesz megválaszolható az a kérdés, hogy milyen mintái alakultak ki az iskolázottság reprodukciójának e viszonyok között?

Tendenciáiban hasonló, csak előmenetelükben szerényebb folyamatok zajlottak a mezővárosi igazgatás terén, különösen a nagyobb lélekszámmal, szélesebb privilégiumokkal és fejlettebb hivatalszervezettel bíró városokban. Ezekben – akárcsak korábban a megyékben – a jegyző volt az adminisztrációt hivatásszerűen végző és legjobban képzett tisztviselő, az ő munkaköréről vált le az ügyész

56 Dr. Flaxmayer J.: i. m. 70.

57 I. m. 70–71.

58 „A szabad királyi városok hivatalszervezete stabilabb, mint a megyéé. Itt a jegyző és a szindikus gyakrabban egyetemet végzett jogász, mint a megyénél.” *Fallenbüchl Z.*: Mária Terézia i. m. 40., ill. *Oszetzky D.*: i. m. 59–60.

59 *Bónis Gy.*: i. m. 159–190. és *Bak B.*: Győr i. m. 59., továbbá *Vass Előd*: A város önkormányzata és gazdálkodása. In: Szeged története. 2. 1686–1849. Szerk. Farkas József. Szeged, 1985. 532.

60 *Csizmadia Andor*: A magyar városi jog. Kolozsvár, 1941. 97., hivatkozás: 10.761/1786. rendelet.

61 *Reizner János*: A régi Szeged. I. Szeged, 1884. 103–104.; *Uő*: Szeged története. III. Szeged, 1900. 70.; *Oszetzky D.*: i. m. 60.; *Komoróczy György*: A reformkori Debrecen. Debrecen, 1974. 204–205.; *Bácskai V.*: i. m. 143.

62 *Dóka Klára*: A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években. Bp. 1970. 229–230. és *Balázs Péter*: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Bp. 1980. 124.; *Komoróczy Gy.*: i. m. 205. A Publico-Politica Deputatio tervezete a városokról (1831.), idézi: *Bürokrácia* i. m. 162.; *Bácskai Vera*: A régi polgárságról. In: *Zsombékok* i. m. 15–37.

(vagy ügyvéd) eleinte alkalmi és kinevezés útján betöltött, a város peres ügyeinek képviselőjére korlátozódó szerepköre.⁶³ A nótáriusok jogi szakértelme tehát a mezővárosokban is alapvető követelmény volt, bár hogy ez pontosan milyen iskolázottságot jelentett, az itt sem világos.⁶⁴ A többi tisztségviselő és a tanácsnokok iskolázottságáról, ilyen irányú kutatások híján, nem tudunk sokat, de biztos, hogy a 18. század során az írásképzettség és számolni tudás szerepe mindenütt növekedett,⁶⁵ és a reformkorban az is előfordulhatott, hogy bizonyos mezővárosokban nemcsak a jegyzők, hanem a tanácsstagok többsége is ügyvédi oklevéllel rendelkezett.⁶⁶

Utoljára említjük az uradalmak tiszteit, a *gazdatiszteket*, mint tulajdonképeni magánhivatalnokokat. Az új igazgatási formák és módszerek a nagybirtok igazgatásában – ha lassan és leginkább csak a nagyjából ötven legnagyobb birtok-komplexumban – teret hódítottak, és ez a mindinkább elkülönült hivatásszerű tevékenységi körök kialakulásával járt együtt. Az uradalmak általánosságban ugyan elsősorban a hivatali gyakorlat alapján képezték hivatalnokaikat, de a legnagyobb és legkorszerűbben igazgatott uradalomnak némelyike már iskolai végzettséget is előírt alkalmazásukhoz, méghozzá meglehetősen magas szintűt, a bölcséleti (vagy filozófiai) osztályok elvégzését.⁶⁷ A birtokigazgatás legfelső szintjein pedig igen gyakori volt ebben az időszakban a jogi végzettség, főként a földtulajdonlásnak a földrendezéssel összefüggő feladatai miatt. A 18. század vé-

63 *Degré Alajos*: Nagykanizsa önkormányzata a XVIII. században. In: A nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. Szerk. H. Kerecsényi Edit. Nagykanizsa, 1972. 103–120., 111.; *Kiss Mária*: Szombathely püspöki mezőváros tanácsa a XVII–XIX. században. In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Szerk. Dr. Bónis György–Dr. Degré Alajos. Bp. 1971. 117–143., 132.; *Hudi József*: Pápa város önkormányzata a késő feudális időkben (1730–1847). Pápa, 1995.

64 *Dr. Sági Vilmos*: A helyi igazgatás és az igazgatási bíraskodás. In: Vác története. I. Szerk. Dr. Sági Vilmos. Szentendre, 1983. (Studia Comitatus 13.) 205–260., 223.; *Nemes Lajos*: Eger város önkormányzata 1687–1848. Eger, 2001. 50.; *Szabó Jolán*: Gyöngyös önkormányzata 1687–1848. Eger, 2001. 93.; *Kujbusné Mecseri Éva*: Nyíregyháza önkormányzata (1753–1848). Nyíregyháza, 2003. 91.; *Molnár András*: Zalaegerszeg önkormányzati reformja az 1840-es években. In: Végvárból megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2006. 97–116., 107.

65 *Nemes L.*: i. m. 49.; *Kujbusné Mecsei É.*: i. m. 26.

66 *Kisfaludy Katalin*: Kecskemét önkormányzata. (Közigazgatás és bíraskodás 1686–1848). Kecskemét, 1992. 91–92. és *Iványosi-Szabó György*: Kecskemét a kései feudális időkben (1686–1849). In: Kecskemét története 1849-ig. Szerk. Bárh János. Kecskemét, 2002. 301. Zalaegerszegen a „törvénytudás” követelménye fogalmazódott meg a bíró és a tanácsosok esetében 1846-ban: *Molnár András*: i. m. 106.

67 *Kállay István*: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Bp. 1980.; *Uő*: Magánhivatali írásbeliség. In: A magyar hivatali írásbeliség fejlődése i. m. 335–343.; *Vári András*: „Értelmisségiek”. Értelmisségiek és nyelvhasználat a magyar nagybirtokon a XIX. században. Világosság 29(1988). 316–321.; *Uő*: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17–19. században. Történelmi Szemle 32(1990) 1–28.; *Kaposi Zoltán*: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. A vrászlói társadalom átalakulásának folyamata. Bp.–Pécs, 2000.; *Vári András*: Az agrárértelmisség helyzete a 19. század első felében. Szociológiai Szemle 12(2002) 2. sz. 59–76.

gére aztán – Európa első ilyen jellegű intézményeként – kiépült a felsőfokú agrár szakoktatás is a három szakirányban (gazdatiszt, uradalmi ügyész, mérnök) három-három évfolyamon képző magánintézménnyel, a *Georgikon*nal, melynél a megkövetelt előképzettség eleinte gimnáziumi, majd az 1830-as évektől filozófiai végzettség volt. Az 1819-ben alapított másik gazdasági akadémia, az óvári két évfolyamon képzett, és ide sorolhatjuk a selmecebányai bányászati akadémia 1809-től működő erdészeti karát is. Az európai viszonylatban is korszerű szakképzést nyújtó két agrártanintézeti képzésben az 1847-ben aktív gazdatiszteknek azonban nem egészen 20 százaléka részesülhetett csupán, a progresszív nagybirtokok igazgatási apparátusaiban sem lehetett ez az arány több egyharmadnál.⁶⁸ A már említett jogászok mellett a legjelentősebb számban erdészeket találunk a birtokigazgatásban, róluk azonban nem tudjuk, hogy mekkora hányaduk rendelkezhetett a selmecebányai főiskolán folytatott hosszabb-rövidebb, avagy befejezett akadémiai tanulmányokkal. Hangsúlyoznunk kell továbbá a mérnökök viszonylag magas számát.⁶⁹ Ez a képzettségi kategória, miképpen a birtokigazgatásban kis számban megtalálható orvosé szintén, átvezet a következő kérdéskörbe, a diplomás értelmiség témakörébe. A hivatali pozíció reprodukciójának jelensége az uradalmi igazgatásban is megfigyelhető: főleg a nagyobb uradalmakban alakultak ki hivatalnokdinasztiák.⁷⁰

Diplomás hivatások: ügyvéd, orvos, mérnök

A tanultak legfelső rétege, az egyetemen felsőfokú szaktanulmányok elvégzéséhez kötött világi hivatások képviselői jelentették a szakértelmiséget: orvosok, ügyvédek és mérnökök. Tudásuk egyre inkább az intellektualizált szakértelemből, vagyis a nem tapasztalati úton szerzett ismeretből állt. Ezt a tudást hosszan tartó, rendszeres tanulmányok során elvont és formalizált ismeretek elsajátításával szerezték meg, ami hosszú iskolai előképzést igényelt. Mivel képzettségük szakirányú volt, e kompetencia alapján a hivatalnokokénál nagyobb függetlenséget élveztek tevékenységi körükön belül. Másfelől szaktudásukra lényegében mindegyik igazgatási szektorban szükség volt, és önállóként, szabad értelmiségi hivatásként is gyakorolhatták tevékenységüket. Az orvosok 1848-ig létre is hozták szakmai szervezeteiket, a *Pesti Orvosegyletet* majd a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyletét*, angolszász típusú szakmai érdekvédelmi szerveződés azonban a polgári forradalomig nem bontakozott ki a klasszikus professziókat, hivatásrendeket jelentő orvosok és ügyvédek között.

Az ügyvédi hivatás hosszú középkori eredetű múlttal rendelkezett, az ügyvédek közül számosan külföldi egyetemeken tanultak, 1769, az ügyvédi vizsga bevezetése előtt azonban az ügyvédi szakértelmet túlnyomóan a *patvaria*, a gyakorlati

68 Vári A.: Az agrárértelmiség i. m. 65–66.

69 I. m. 59.: 1. táblázat.

70 Kállay I.: A magyarországi i. m. 100., 102.

képzés jelentette. A jogászi működés általában a helyi jogszabályok és a jogszokások, valamint a bíraskodási gyakorlat alapos ismeretét feltételezte és nem feltétlenül kívánt egyetemi stúdiumok révén megszerezhető elméleti és tételes jogi ismereteket. Az ügyvédi vizsgát, a *censurát* egyébként Mária Terézia vezette be, és ezzel a szakismeret bizonyítását az ügyvédi működés előfeltételeként állította. A II. József által 1786-ben kiadott „Ordo Judiciarius” értelmében olyanok bocsáthattak ügyvédi vizsgára, akik elvégezték az egyetemi vagy akadémiai jogi tanfolyamot.⁷¹ Az ügyvédi oklevélhez azonban megkívánták az egy-egy éves joggyakorlatot is, ezek közül a helyhatóságot a régi néven patvariának, a királyi táblán folytatott jegyzőséget *jurateriának* nevezték. Az ügyvédi diploma, mint láttuk, nemcsak a bíróságok, a központi kormányzatszervek főhivatalnokai számára kvalifikációs követelmény, hanem a megyei tisztek és hivatalok betöltésénél is egyre inkább elvárás volt, másrészt a vagyonosok, ha ügyvédi praxist nem is folytattak, ügyeik intézése során jól tudták kamatoztatni a megszerzett jogi ismereteket.

Hazánkban a nagyszombati egyetem 1667-ben alapított jogi fakultásán képeztek eleinte csekély számban jogászokat, miután sem a bírói, sem az ügyvédi praxishoz nem volt előírva a végzettség, de az itt oktató szakmai ismeretanyag túlzott elméleti jellege miatt kevésbé is lett volna hasznosítható a jogi gyakorlatban. Ráadásul hosszú ideig, 12–15 évig is eltartott egy-egy jogi kurzus,⁷² és nem volt szabályozva az előképzettség sem.⁷³ 1760-tól folyt rendezett körülmények között, külön állandó tanteremben az oktatás, és 1764-től írták elő az előképzettség igazolását.⁷⁴ Az 1777-ben megjelent *Ratio Educationis* állította fel végül a jogi képzés egységes rendszerét: eleinte 4, majd 3 évfolyamon (a kötelező előképzést jelentő 3, majd 2 éves filozófiai tanfolyam után).

Református részről először 1733-ban, Kolozsvárott indult jogi képzés. 1740-től a Foglár püspök alapította egri katolikus joglíceummal szaporodott a jogi képzést nyújtó intézmények száma, később, 1757 és 1771 között Pesten is működött jogi szakiskola.⁷⁵ 1776-ban állították fel a két bölcséleti és két jogi évfolyammal rendelkező öt királyi jogakadémiát (Győr, Kassa, Nagyszombat, Nagyvárad, Zágráb), amelyekhez a reformkorban további kettő (Pécs, Temesvár) csatlakozott. Ezekben vagy a protestáns kollégiumok akadémiai tagozatá-

71 Varga Endre: A hivatásos ügyvédi osztály kialakulása. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27. Bp. 1937. 625–642., 641. A 18. század „a szakismeretek kvalifikációs követelménnyé emelésével [...] az ügyvédi osztály kereteit is bezárta, ezek átlépése most már csak évek munkájával, a hivatásra való hosszas felkészüléssel lehetséges”. I. m. 642., továbbá: Zlinszky János: Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében. In: Fejér megyei történeti évkönyv 8. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1974. 7–140.

72 Szabó Béla: Magyarországi joghallgatók külföldi akadémiaikon a 16–18. században. In: Írástörténet – szakszerűsödés. Szerk. Sasfi Csaba. Szombathely, 2001. (Rendi társadalom – polgári társadalom 6.) 87–93., továbbá: Mezey Barna: Egyetemek és jogakadémiák. (A jogi oktatás kezdetei és fejlődésének tendenciái Magyarországon.) Győri Tanulmányok 1998. 20. sz. 7–17.

73 Molnár Aladár: i. m.

74 I. m. 230.

75 Gárdonyi Albert: Pest város jogi szakiskolája. 1756–1771. *Historia* 3(1930) 7–9. sz. 101–117.

nak jogi képzése útján az egyetemi három évnél rövidebb idő alatt is el lehetett jutni az ügyvédi vizsgához. A kollégiumokban a 17. században megindult ugyan a jogi ismeretek oktatása, de „önálló és állandó, szervezett jogi képzés” leghamarabb a 18. század végétől folyt: Sárospatakon 1793-tól, Debrecenben 1800-tól. Később, a reformkorban újabb református jogi akadémiai tagozatok kezdtek meg működésüket: 1831-től Kecskeméten, 1832-től Pápán, és 1836-tól Máramarosszigetben.⁷⁶ Az evangélikus nagyiskolák közül ebben az időszakban a késmárki és az eperjesi rendelkezett legelőbb önálló jogi tanszékkel.

Az *orvosi* rend ugyancsak hosszú, középkori múltra tekinthetett vissza hazánkban. A gyógyítást azonban nagyobbreszt nem a külföldi egyetemeken végzett orvosok, hanem „praktikánsok”, szerzetesek, gyógyszerészek, borbélyok, fürdősök végezték ekkor. A többnyire itáliai egyetemeken képzett kevés számú orvos jobbára a királyi és nagyúri udvarokban, később egyes nagyvárosokban is gyakorolta a hivatását.

A szakszerű gyógyítás az abszolutizmus népvédelmi megfontolásainak köszönhetően a 18. század során nyert fokozottan teret: az ember mint adófizető, munkaerő és katona értékévé vált, aminek fenntartása egészségvédelmet igényelt.⁷⁷ Ennek érdekében uralkodói intézkedések sorát adták ki:⁷⁸ 1736-ban létrejött a *Birodalmi Egészségügyi Bizottság*, 1738-ban alakult meg a *Helytartótanács*on belül az állandó Egészségügyi Bizottság, ami 1783-ban ügyosztállyá alakult át, élén az országos főorvossal. Mária Terézia 1752-ben rendeletet adott ki, melyben a megyéket szakképzett orvos és sebész tartására kötelezte, a rendelet azonban alkalmas pályázók hiányában 1766-ban, 1768-ban, 1770-ben, 1771-ben is meg kellett ismételni. 1770-ben *Generale Normativum in Re Sanitatis* címmel rendeletgyűjteményt bocsátott ki a királynő, ami az első országos érvényű egységes közegészségügyi és igazgatási jogszabály volt.⁷⁹ Ez elrendelte, hogy orvosi tevékenységet a jövőben csak az folytathasson, aki egyetemi doktori fokozattal rendelkezik. 1784-ben helytartótanácsi rendelet tiltotta el ismét a szaktudás nélküli gyógyítást, 1786-ban II. József felállította az országos főorvosi hivatalt, végül 1831-ben megkezdték a járási orvosi hivatalok kiépítését.

A magyarországi képzés megindulása előtt Prága (1348), Pavia (1361), Krakkó (1364), Bécs (1365), Salzburg (1622) és Innsbruck (1647) egyetemeinek orvosi fakultásain lehetett diplomát szerezni a Habsburg Monarchia határain

76 Mezey B.: i. m. 14.

77 Vörös K.: i. m. 11.

78 Győry Tibor: Az orvostudományi kar története 1770–1935. Bp. 1936. 17.; *Felhő Ibolya-Vörös Antal*: A Helytartótanácsi Levéltár. Bp. 1961. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 3.); *Kapronczay Károly*: A hazai orvosi közigazgatás története. In: Ditor ut ditem. Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 80. születésnapjára. [Bp.] 2003. (Magyar Tudománytörténeti Szemle könyvtára 36.) 245–262., 246–247.; *Krász Lilla*: „A mesterség szolgálatában”. Felvilágosodás és „orvosi tudományok” a 18. századi Magyarországon. Századok 139(2005) 1065–1104.

79 *Generale Normativum in Re Sanitatis 1770*. Ford. és magyarázta: Balázs Péter. Piliscsaba–Bp. 2004.

belül. 1769 óta folyt Magyarországon az orvosok egyetemi képzése a nagyszombati egyetemen: az ekkor felállított orvosi karon 5 éves tanfolyamon. II. József 4 évre szállította le a közben Budára költöző egyetemen a képzési időt. A végül 1784-ben Pesten megállapodott egyetemen a II. Ratio Educationis előírásai szerint megint 5 évfolyamos lett az oktatás, ami az 1808–1809. tanévben lépett életbe. A hazai oktatást megelőzően a 17–18. században egy-egy kiváló orvos körül magániskolák is működtek, amelyek a hallgatókat a külföldi egyetemeken történő diplomaszerezésre készítették fel.⁸⁰ Nem ritkán családi keretekben történt a hivatásbéli reprodukció.⁸¹ A külföldi egyetemet végzett protestáns prédikátorok között is jelentős azok száma, akik orvosi diplomával is rendelkeztek.⁸² 1775-től Kolozsvárott is működött orvosi akadémia, amely bonctant, sebészetet és szülészetet oktatott. A különböző eredetű orvosi diplomák érvényessége eltérő volt: a bécsi egyetemé az egész birodalom területén, a Habsburg Birodalom többi egyeteméi csupán az adott országban jogosítottak orvosi működésre, mint ahogyan ezt 1749-ben, 1755-ben és 1814-ben is kinyilatkoztatták.⁸³ Ennek következtében a bécsi orvosi diploma a hazai képzés kiépítése után is értékesebb maradt, amit a magyarországi diákok ottani folyamatos jelenléte bizonyít.⁸⁴

„1790–1830 között nőttek a végző orvosok elhelyezkedési lehetőségei megyei és városi physicusi állások tekintetében. Ehhez hozzá kell tenni, hogy ezen kb. negyven év alatt a más jellegű fix fizetéses elhelyezkedési lehetőségek is nőttek: az egyházi, uradalmi, iskolai physicusi állások száma is növekedőben volt, és ott volt még az egyetem, esetleg önálló kórházi orvosi állás stb. Ezzel párhuzamosan a kizárólag magánpraxisra utalt gyakorló orvosok száma is jelentősen nő.”⁸⁵ Eleinte számottevő diplomás orvos „export” is kialakult Oroszország felé, amelyet 1810-ben végül királyi rendelet tiltott meg.⁸⁶

Az orvosképzés mellett olyan alacsonyabb szintű és rövidebb idejű, de az egyetemen szervezett tanfolyami képzési irányok is kiépültek, mint a *sebész-mestereké*, a *szemész- és szülésmestereké* és a *gyógyszerészeké*. A sebészek vagy borbélyok korábban céhes keretek és formák között sajátították el ismereteiket. Az

80 *Demkó Kálmán*: A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézetek fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig. Bp. 1894. 354–355.; *Schultheisz Emil*: A hazai orvosképzés története a nagyszombati orvosi kar felállításáig. Orvostörténeti Közlemények 1969. 51–53. sz. 23–24.; *Duka Zólyomi Norbert*: A magyarországi orvostudományi fejlődés gócpontjai a nagyszombati orvostudományi kar megalapítása előtt. Orvostörténeti Közlemények 1975. 75–76. sz. 109–119., 114.; *Kapronczay Károly*: Adatok Közép- és Kelet-Európa orvosképzésének átforgalmazásához a 18–19. században. Orvostörténeti Közlemények 1997–1998. 158–165. sz. 249–260.

81 *Demkó K.*: i. m. 355.

82 *Schultheisz E.*: i. m. 17–29., 19.

83 *Győry T.*: i. m. 55–56.

84 *Szőgi László*: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemlein. I. 1790–1850. Bp.–Szeged, 1994.; *Sasfi Csaba*: Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. (1–5.) Korall 2002. 9. sz. 251–255.

85 *Moess Alfréd–M. Román Éva*: Megyei és városi physicusok Magyarországon a XIX. század fordulóján. Levéltári Közlemények 50(1979) 291–310., 296.

86 *Győry T.*: i. m. 15.

első ilyen sebészcéhek Magyarországon a 16. században megalakultak. 1756-ban viszont korlátozták ezen céhek vizsgáztatási jogát, ettől kezdve a mestervizsgát a megyei orvos előtt kellett letenni. 1770-ben a Generale Normativum megfogalmazta azt a követelményt, hogy sebészi gyakorlatot csak az folytathasson, aki a birodalom valamelyik egyetemén vizsgát tett.⁸⁷ Az 1774–1775. tanévben indult meg a 2 éves sebésztanfolyam a nagyszombati egyetemen, melyre a sebészcéhek felszabadított legényei jelentkezhettek, akik céhen kívüliek voltak, azoknak igazolniuk kellett elemi iskolai végzettségüket, és esetükben az első év ismétlésével 3 évig tartott a tanfolyam.⁸⁸ A szemézmesteri és szülézmesteri tanfolyam továbbképzés jellegű volt, amire csak orvosdoktorok vagy sebézmesterek nyertek felvételt.⁸⁹ Sebészeket a kolozsvári Orvos-Sebészi Tanintézetben is képeztek 1787-től, ugyancsak 2 éves, majd az 1830-as évektől 3 éves kurzusokon.⁹⁰ II. József egyébként már 1785-ben elrendelte, hogy a megyei főorvosok mellett járási sebészeket alkalmazzanak.⁹¹ A gyógyszerészeti tanfolyam ugyancsak a korábbi céhes képzést váltotta fel: a gyógyszerészeknek 1774-től az orvostudományon kellett vizsgát tenniük. Erre készített fel az az egyéves tanfolyam, melyre a felvételt a II. Ratio a latin nyelvtudáshoz kötötte, ami feltételezte legalább a gimnázium grammatikai osztályainak az elvégzését. A bécsi egyetemen folyó sebész- és gyógyszerészképzés az ottani orvostudományhoz hasonlóan – és nyilván hasonló okokból – népszerű volt a magyarországi diákok körében.

Mind az ügyvédi, mind az orvosi hivatás a legrégebbi múltú tanult mesterség, annak ellenére, hogy jelentős tere volt művelésüknél a gyakorlati, tapasztalati tudásnak is. A tanultság, intellektuális teljesítmény általában együtt járt a szakemberek megbecsülésével, rangbeli helyzetük emelkedésével, a feltörekvéssel, ami a nemességbe kerülést jelentette végül. Kezdetül gyakoriak voltak a polgári vagy jobbágyi származásúak az ügyvédek között,⁹² és csak a 18. század során tűntek fel nagyobb számban a nemesség szegényebb fiai. Egyes megfigyelések szerint nemesi származásúakat a korábbi időkben is találunk az orvosok között.⁹³

A magyarországi mérnökképzés 1782-ben kezdődött, akkor állították fel az Institutum Geometricumot a bölcsészeti kar keretén belül. Kezdetben három, majd 1792-től kezdve két évfolyamon képezték itt a földmérő és föld- és vízrendező mérnököket, akiknek egyre növekvő számban adtak munkát a birtoktagosítá-

87 Schultheisz E.: i. m. 26.; Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. i. m.

88 Demkó K.: i. m. 488–489.; Simon Katalin: Sebészet és sebészek a 18. századi Európában és Magyarországon. Sic Itur ad Astra 17(2005) 1–2. sz. 225–297. és *Uő*: A Pesti Egyetem Orvosi Karának sebészársadalma (1787–1815). Kézirat, 2007.

89 *Högyes Endre*: Emlékkönyv a Budapesti kir. Tudományegyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről. Bp. 1896.

90 Varga Júlia: A Kolozsvári Királyi Líceum hallgatósága 1784–1848. Bp. 2000. 26.

91 Felhő I.–Vörös A.: i. m. 258.

92 Zlinszky J.: i. m.

93 Dr. *Magyary-Kossa Gyula*: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. I–IV. Bp. 1929–1940. (A Magyar Orvosi Könyvtár Társulat Könyvtára CXXI–CXXII., CXXVIII., CLXVIII.). I. 66–167.

sok és a termőföld növeléséhez szükséges lecsapolások. A városokban elsősorban a telekfelmérések és a városrendezés feladatai hívták életre a városi mérnöki állást, rendes évi fizetéssel: elsőként Budán 1792-ben, majd Pesten 1800-ban.⁹⁴ Fontos momentum volt, hogy a mérnöki intézetet alapító királyi rendelet egyben előírta, hogy nyilvános mérnöki állásra csak egyetemi matematikai tanulmányokat végzettek vehetnek fel a törvényhatóságok.⁹⁵ A hazaitól eltérő, magasabb szintű, szélesebb körű és újabb keletű műszaki szakismereteket az 1806-ban alapított prágai, az 1815 óta működő bécsi műegyetemen, továbbá a grazi technikumban vagy a Habsburg Birodalomban egyébként leghosszabb múltra visszatekintő, 1717-ben megszervezett bécsi hadmérnöki akadémián lehetett szerezni. Az 1763-ban alapított, német nyelven oktató selmecebányai bányászati akadémia bányatisztek képezett, amely a Magyar Királyság területén működött ugyan, de csak kisebb részt szolgálta a magyarországi szakember-szükségletet. A nemesi reformmozgalom során az 1836. évi országgyűlésen fogalmazódott meg a magyar műegyetem igénye, amely a meglévő képzésnél magasabb szintű és szélesebb körű, az újonnan felfedezett úgynevezett mütani (gépészeti, építészeti, vegyészeti stb.) ismereteket átadó műszaki felsőoktatást jelenthette volna, de hosszas országgyűlési politikai csatározások után is csak a középfokú reálirányú képzést nyújtó József Ipartanoda kezdte meg 1846-ban a működését.⁹⁶

Társadalomszerkezet és intellektualizálódás: rang és tudás viszonya

A sajátos intézményi viszonyok maguk is erősen meghatározták, hogy az adott társadalmi szerkezetnek – mint rendi hierarchiának – mely szegmenseiben voltak a magasabb iskolázottság térnyerésének lehetőségei a többenél kedvezőbbek. Ha ugyanis az egyes intellektualizálódó, egyre magasabb szintű iskolázottságot egyre szigorúbban megkövetelő tevékenységi körökbe való belépés rendi előjogot képezett, akkor az intellektualizálódás nagymértékben a rendi társadalomszerkezet fenntartásának vált az eszközévé. Másképpen fogalmazva, rang és tudás szorosan összekapcsolódott: a rang megkívánta a tudást, a tudás előbb-utóbb rangot adott. A kérdés az, hogy milyen módon jutott kifejezésre a tanultság presztízse a késő rendi, azaz lényegében átmeneti, erősen modernizálódó és polgárosodó társadalomban? Ez a szempont két jelenségre irányítja figyelmünket: a nemesi hivatalviselés privilégiumának és a nem nemes értelmiség társadalmi réteggé alakulásának a problémájára.

94 *Tóth Andrásné Polónyi Nóra*: A mérnöki szervezet kialakulásának előzményei Budán és Pesten. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XI. Bp. 1956. (Budapest Várostörténeti Monográfiái XVIII.) 77–95.

95 *Szögi László*: A hazai mérnökképzés kezdetei. In: *Uő*: Az évszázados universitas. Bp. 2001. (Magyar felsőoktatás könyvek) 11–29., 13.

96 *Szögi László*: Mérnökképző Intézet a bölcsészeti karon, 1782–1850. (Institutum Geometrico-Hydrotechnicum). Bp. 1980.; *Bényei M.*: i. m. 225–238.; *Szögi L.*: A hazai i. m.

sok és a termőföld növeléséhez szükséges lecsapolások. A városokban elsősorban a telekfelmérések és a városrendezés feladatai hívták életre a városi mérnöki állást, rendes évi fizetéssel: elsőként Budán 1792-ben, majd Pesten 1800-ban.⁹⁴ Fontos momentum volt, hogy a mérnöki intézetet alapító királyi rendelet egyben előírta, hogy nyilvános mérnöki állásra csak egyetemi matematikai tanulmányokat végzettek vehetnek fel a törvényhatóságok.⁹⁵ A hazaitól eltérő, magasabb szintű, szélesebb körű és újabb keletű műszaki szakismereteket az 1806-ban alapított prágai, az 1815 óta működő bécsi műegyetemen, továbbá a grazi technikumban vagy a Habsburg Birodalomban egyébként leghosszabb múltra visszatekintő, 1717-ben megszervezett bécsi hadmérnöki akadémián lehetett szerezni. Az 1763-ban alapított, német nyelven oktató selmecebányai bányászati akadémia bányatiszteket képezett, amely a Magyar Királyság területén működött ugyan, de csak kisebb részt szolgálta a magyarországi szakember-szükségletet. A nemesi reformmozgalom során az 1836. évi országgyűlésen fogalmazódott meg a magyar műegyetem igénye, amely a meglévő képzésnél magasabb szintű és szélesebb körű, az újonnan felfedezett úgynevezett mütani (gépészeti, építészeti, vegyészeti stb.) ismereteket átadó műszaki felsőoktatást jelenthette volna, de hosszas országgyűlési politikai csatározások után is csak a középfokú reálirányú képzést nyújtó József Ipartanoda kezdte meg 1846-ban a működését.⁹⁶

Társadalomszerkezet és intellektualizálódás: rang és tudás viszonya

A sajátos intézményi viszonyok maguk is erősen meghatározták, hogy az adott társadalmi szerkezetnek – mint rendi hierarchiának – mely szegmenseiben voltak a magasabb iskolázottság térnyerésének lehetőségei a többenél kedvezőbbek. Ha ugyanis az egyes intellektualizálódó, egyre magasabb szintű iskolázottságot egyre szigorúbban megkövetelő tevékenységi körökbe való belépés rendi előjogot képezett, akkor az intellektualizálódás nagymértékben a rendi társadalomszerkezet fenntartásának vált az eszközévé. Másképpen fogalmazva, rang és tudás szorosan összekapcsolódott: a rang megkívánta a tudást, a tudás előbb-utóbb rangot adott. A kérdés az, hogy milyen módon jutott kifejezésre a tanultság presztízse a késő rendi, azaz lényegében átmeneti, erősen modernizálódó és polgárosodó társadalomban? Ez a szempont két jelenségre irányítja figyelmünket: a nemesi hivatalviselés privilégiumának és a nem nemes értelmiség társadalmi réteggé alakulásának a problémájára.

94 *Tóth Andrásné Polónyi Nóra*: A mérnöki szervezet kialakulásának előzményei Budán és Pesten. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XI. Bp. 1956. (Budapest Várostörténeti Monográfiái XVIII.) 77–95.

95 *Szögi László*: A hazai mérnökképzés kezdetei. In: *Uő: Az évszázados universitas*. Bp. 2001. (Magyar felsőoktatás könyvek) 11–29., 13.

96 *Szögi László*: Mérnökképző Intézet a bölcsészeti karon, 1782–1850. (Institutum Geometrico-Hydrotechnicum). Bp. 1980.; *Bényei M.*: i. m. 225–238.; *Szögi L.*: A hazai i. m.

A nemesi hivatalviselés

A hivatalképességnek az iskolai képesítésen, a kvalifikáción túli vonatkozásait tekintve, arról a jelenségről van szó, melynek ismerjük a végét, a kezdetét azonban nem. Az 1844:5. törvénycikk jelenti a folyamat végét, amely szerint: „Az országban s kapcsolt részekben született, vagy honosított, s a törvényesen bevett bármely vallású lakosoknak, akár kinevezéstől, akár választástól függő minden közhivatalokra leendő alkalmazásában az, hogy a nemesi osztályhoz nem tartoznak, akadályul nem szolgálhatnak.”⁹⁷ A nemesi hivatalviselés lényegét az jelenti, hogy nemcsak a – magától értetődő – megyei hivatalokat, hanem a bíraskodás felsőbb szintjeit és az országos központi hivatalok magasabb tisztségeit is a jó módú, középbirtokos nemesség fiai számára biztosították a rendi országgyűlések.⁹⁸ A 17. században inkább az idegen származású tisztviselők kiszorításán volt a hangsúly, ami később a középbirtokos nemesség 18. századi politikai megerősödése folytán az intézményi térfoglalására került át. De az, hogy mi lehetett az a hivatalviselési gyakorlat a 19. század első felében, amit ez a törvény 1844-ben megszüntetett, további vizsgálódást igényel. Ebben a tekintetben figyelembe kell vennünk, hogy a nemesi hivatalviselést biztosító törvények alapvetően a birtokos, vagyis anyagilag független és tehetős nemesekről szóltak, továbbá azt, hogy II. József uralkodásáig a protestáns nemesek közhivatalhoz a Carolina Resolutio alapján alig-alig, megyei tisztségekhez is csak a felekezeti többségi megyékben juthattak hozzá.⁹⁹ E két korlátozó tényező közül az utóbbi 1790-ben formálisan megszűnt: a felekezeti korlátozást az 1790:26. törvénycikk 8. paragrafusával oldotta fel. Az előbbi, az anyagi függetlenséget garantáló birtokosság követelményét addig sem alkalmazták kategorikusan.¹⁰⁰ Ebben a vonatkozásban 1844-ig nem született ugyan törvény, de az 1791-es országgyűlésen a hivatalviselés körül fellebbanó vita arra világít rá, hogy már akkor sem tartották be a nemesek hivatalviselési kiváltságát biztosító törvényeket,¹⁰¹ különösen nem II. József közigazgatási rezsimjében.¹⁰² A hivatalviselés 18. századi privilégiuma jelentősen kiszélesedett az 1791. évi országgyűlésen, ahol a király leiratának ezen szándékát a rendek elfogadták, a kidolgozását azonban későbbre halasztották.¹⁰³ A nemesi hivatalviselés privilégiumának a normatív elve mindazonáltal élénken hatott a

97 A kezdete homályosabb: 1715:22., 1681:27., 1659:38., 1608:9–10. tc.

98 Az előző jegyzetben levők után hozott ilyen tárgyú törvényhelyek: 1723:30. 3. §, 1723:56. 3. §, 1723:97. 2. §.

99 A magyarhoni protestáns egyház története. Szerk. Zsilinszky Mihály. Bp. 1907. 396., 403.; *Mályusz Elemér*: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. Napkelet 1928. 166–183., 168.; *Uő*: A türelmi i. m. 8., 73.

100 *Degré Alajos*: Zala megye reformkori követutasításai. Levéltári Közlemények 44–45(1974) 143–162.

101 *Mályusz Elemér*: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. I. Szerk. Angyal Dávid. Bp. 1931. 225–282.

102 *Hajdú L.*: i. m. 85.

103 „Az államnak, úgymond érdekében fekszik, hogy a közhivatalok, melyeknek jó kezelésétől függ a köztársaság biztonsága s az országlakosok boldogsága, a legalkalmasb egyénekre ruháztassanak;

köztudatban, amit a *Hármas Kis-Tükör* (1822),¹⁰⁴ az alapfokú iskolai tankönyv éppúgy jelez, mint *A közigazság törvénye Magyarhonban* című jogi kézikönyv (1845),¹⁰⁵ melyekben említésre került. Mindebből számunkra az a további kérdés következik, volt-e, lehetett-e vajon a nemesi hivatalviselésnek, mint a köztudatban létező általános elvnek avagy „előjognak”¹⁰⁶ olyan hatása az iskolázási döntésekre, hogy gyakrabban lépjenek be a nemes jogállásúak általában a felsőbb oktatásba, illetve tovább is tanuljanak, mint a nem nemesek? Vagyis jelenthet-e ez az elv *minden* nemes jogállású nagyobb esélyét a felsőbb iskolázottságra?

A tanügyi szabályzatban, a Ratiókban csak arra található halvány utalás, hogy a jómódú birtokos nemesség jogakadémiai végzettsége valamiféle csoportnorma, de legalábbis jellemző szokás volt. A nemesség egészének felsőbb, avagy „tudományos” iskolázottsági követelményéről nincs szó ebben a jogszabálygyűjteményben.¹⁰⁷ Csak a nemesség hivatalviselésének a konkrét gyakorlata alapján következtethetünk arra, hogy milyen mértékben lehetett a nemesi jogállás önmagában a felsőbb iskolázás motívuma és a beiskolázás és a hosszabb tanulmányok nagyobb esélyének a magyarázata.

Érdemes megvizsgálnunk tehát, milyen volt a hivatalnokok rendi összetétele az előbbieken tárgyalt hivatalokban. A megyei tisztségek ebből a szempontból kevésbé érdekesek, hiszen a megye a nemesség „saját” intézménye volt, ott maga választotta a tisztségviselőit – a józsefi rövid időszakot leszámítva –, és ennek okán a teljes hivatalviselési szabadságot jelentő 1844:5. törvénycikknek is csak elvi jelentősége lehetett ebben a közegeben.¹⁰⁸ Tudunk azonban nem nemes megyei tisztviselőkről is – főként az alsóbb hivatalokban –, ezeket azonban sza-

másrészről pedig a polgári köteleességekből s terhekből azon jog is árad ki minden polgárra, hogy magának érdemet szerezhesen, közhivatalt viselhesen: kívánja tehát öfelsége, hogy azon régi törvények, melyek szerint minden közhivatal egyedül a birtokos nemesek számára tartatik fenn, eltörültsenek, s a birtoktalan nemesek minden közhivatalra, a nem nemesek pedig a kormányzásoknál legalább a titkári hivatalig, a só-, harmincad-, s más kamarai tisztségeknél pedig különbség nélkül minden hivatalra képesekké tétessenek.” Idézi: *Horváth Mihály: Magyarország történelme. VIII. Bp. 1873. 100–101. és Mályusz E.: A magyarországi i. m. 261.*

104 *Kósa László: „Hét szilvafa árnyékában”. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Bp. 2001. (Osiris könyvtár. Történelem) 252.*

105 *Frank Ignác: A közigazság törvénye Magyarhonban. I. Budán, 1845. 60., 68. §§. Egy „nevelési tanácsadó” munkában pedig ezt olvashatjuk: „A középrangú, különösen ha hajdani jobb apjától még nemesi címet is nyert: inkább tarthat számot (még főnnálló törvényeink szerint) némely hivatalokra; – mint nemes – különös, egyebet kirekesztő, előjoggal (jure prioritatis) bírván. Ennélfogva tehát már eleve úgy kell ezeket testökre nézve is nevelni, mint azt az általa hihetőleg viselendő hivatal mineműsége megkívánandja.” *Kunoss E.: i. m. 18.**

106 *Kósa L.: i. m. 264.*

107 *Sasfi Cs.: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy i. m. 35–37.*

108 *Hajnal I.: Az osztálytársadalom i. m. 174–175. Az egyébként, hogy a megyei tisztségre való jelölhetőségnek és a táblabíróvá választásnak vagy kinevezésnek ne legyen feltétele a nemesség, az a fent idézett 1844-es, a megyei választásokról szóló törvényjavaslatban benne van: Búrokrácia i. m. 200–201. Ennek kerületi táblai vitájáról és egyértelműen pozitív fogadtatásáról ld. *Lukács Móric: A megyei szervezet módosítása fölött folyt viták. In: Lukács Móric munkái. Összegyűjt. Gyulai Pál. Bp. 1894. 172–181. (Eredetileg: augsburgi Allgemeine Zeitung 1844.)**

bályt erősítő kivételnek tekinthetjük, hiszen a megyei nemesi elit maga választotta őket, és utóbb rendszerint nobilitáltak is. Fallenbüchl Zoltán kutatásai révén a dikasztériális hivatalok tisztviselőinek a rendi állásáról vannak elemzéseink, melyek szerint: „A Kamara újabb hivatalnoki kara, a napóleoni háborúk után, már polgári jellegű; még a tanácsosok alkotmányosan kötelező nemességét is átöríti a gyakorlat. [...] A polgári származású tisztviselők beáramlása a másik nagy dikasztériumnál, a politikai igazgatást ellátó Helytartótanácsnál is megfigyelhető, túlnyomórészt természetesen az alsóbb; írnoki és járulnoki állásokban.”¹⁰⁹ Továbbá: „az egész felső vezetés itt is és ott is hasonló: mágnások és köznemesek osztoznak a tanácsosi és titkári állásokon, a kisebb hivatalokban erős a polgári elem; részesedése változott, de úgy látszik, II. József alatt és után a századfordulőig meglehetősen konstans, azután előretörő jelleget mutat, s csak utóbb, inkább az 1820-as évektől erősödik meg a magyar nemesek nagyobb fokú részesedése az alsóbb állásokban is.”¹¹⁰

A központi kormánysszervek hivatalnokainak rendi összetételére vonatkozó szakirodalmi megállapítások alapján a nemesi hivatalviselés törvényben rögzített privilégiumainak elvi-szimbolikus, illetve politikai jelentőséget kell inkább tulajdonítanunk, s nem tekinthetjük olyan normának, ami a hivatalviselés gyakorlatát kategorikusan szabályozta volna. Maga a hivatalviselés jellege sem egyértelmű: a törvényhelyek a jómódú birtokos nemesség számára biztosították ezt a privilégiumot, és mint *nobile officium*ot, nem pedig bürokratikus kenyérkereső hivatást. Vagyis eredendően a rendi hatalomról és befolyásról volt szó elsősorban, nem a megélhetésről, arról a 18. század során végbemenő folyamatról, amelynek eredményeképpen a jómódú középbirtokos nemesség először a vármegyei közigazgatásban jutott uralomra, majd az országgyűléseken is hegemon pozícióba került.¹¹¹ Ennek az uralomnak a nemesi hivatalviselés privilégiuma volt az alapja. A kisenemesség számára jelenthetett elsősorban megélhetést és jelentett gyakran „karri-

109 Ennek némileg ellentmondó megállapítás, miszerint a kancellárián, a Helytartótanácsnál, a királyi Curián (Hétszemélyes és Királyi Tábla) és ezek alárendelt szerveinél 1785-ben: „A ránk maradt Conduite-listák szerint a tisztségviselők csaknem valamennyien nemesek (az eperjesi Kerületi Táblánál még a szolgaszemélyzet is nemes!), túlnyomó többségük azonban »fenntartásának fő eszközeit hivatali tisztségből nyeri«”. *Hajdú L.*: i. m. 93. Hasonló vélemény a Helytartótanácsra vonatkozóan általában: *Ember Győző*: A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848. Bp. 1940. 37., 91., 132.

110 *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői II. Józseftől a polgári forradalomig 1780–1848. Levéltári Közlemények 43(1972) 327–395., 336–338., továbbá: „Az 1813. évi kimutatásban szereplő kamarai tanácsosok és titkárok nemességének megvizsgálásából [...] azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nem nemesi származású s majd hivatali pályafutása alatt nemességet szerző réteg megnövekedett az 1790 utáni magyar kamaránál. [...] A hivatalnok-nemesség, az alantasabb tisztségekben szolgáló nem nemesek csoportja kétségtelenül bizonyos mértékben polgári színezetet kölcsönöz a magyar kamara tisztviselői karának.” *Nagy István*: A Magyar Kamara 1686–1848. Bp. 1971. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 3.) 315–316.

111 *Szijártó M. István*: A vármegye és a jómódú birtokos köznemesség a 18. században. *Actas* 1998. 2–3. sz. 107–142.

ert” is ez a kiváltság, de a növekvőapidíjak és költségtérítés miatt a jobb módú, azonban főleg a birtokosztódás miatt romló kilátásokkal bíró vagy adóságokkal terhelt megyei tisztségviselőknél is egyre inkább számításba jött a hivatal, mint jövedelemforrás.¹¹² A hivatalviselés e két különböző motivációjú gyakorlata és a nemesség vagyoni tagoltsága nem hagyható figyelmen kívül ennek a jelenségnek a megértésénél.

Valójában nem különösen meglepő, hogy a társadalom hagyományos, mezőgazdasági-vidéki szegmensének, a megyei melletti másik adminisztrációs területén, az uradalmak igazgatási apparátusában is találkozunk a nemesi hivatalviselés markáns jegyeivel: az alacsonyabb szinteken inkább kismesek, a főtiszték között inkább a középbirtokos nemesek fordulnak elő nagy számban.¹¹³

A nemesi hivatalviselésnek a negyedik dimenziója – az általunk vizsgált kérdések és témakörök szempontjából talán ennek van a legnagyobb jelentősége –, hogy a nemesek nagy számban voltak jelen a városok vezetésében. Mályusz Elemér, aki felhívta rá a figyelmet, a nemesek elpolgárosodása helyett a polgárok elnemesedéséről írt, utalva a városi vezető tisztviselők és tanácsosok nemesi címszerzéseire.¹¹⁴ A nemesek tanácsbeli aránya régióként és várostípusonként eltérő volt – elsősorban a Felvidéken és az Alföldön magas. Inkább csak a kevésbé tehetősek kenyérkeresetéről lehetett szó ezekben az esetekben, már azért is, mert a városi tanácsból magasabb hivatalba nemigen vezetett út, és a presztízs nem vetekedhetett a megyei hivataléval.¹¹⁵ A jelenség részletei még feltáratlanok, annyi bizonyos csak, hogy az Alföldön a nemesek jobbára nem a nemesi képviselőlet alapján, hanem polgárjogon kerültek a városi tisztségekbe és hivatalokba.¹¹⁶ A Dunántúlon inkább jellemző a nemesek külön önkormányzata: Pápán például a városban lakó nemesség saját önkormányzatot hozott létre, és csak a magas kvalifikációt igénylő jegyzői és ügyészi tisztségeket töltötték be nemesek a város „többségi” (azaz nem nemesi) önkormány-

112 *Degré A.*: Zala megye i. m.; *Dominkovits Péter*: Hivatalvezető nemesek, hivatali pályák Győr vármegye tiszttikarában 1816–1848. Levéltári Szemle 41(1991) 1. sz. 3–18., 6. és *Uő*: Egy Vas megyei tisztségviselő a XIX. század első feléből. Adatok Kisfaludy Károly életútjához, szempontok a vármegyei tiszttikar analitikus elemzéséhez. Vasi Szemle 47(1993) 81–90. Más előnyökre nézve: *Hudi J.*: Táblabírák i. m.

113 *Kállay I.*: A magyarországi i. m. 102.; *Uő*: Magánhivatali i. m. 339.

114 *Mályusz E.*: Kossuth i. m. 166–183., 179–180.; *Osztetky D.*: i. m. 61. Bácskai Vera szerint inkább csak a városi tanácsnokok nemesítése volt jellemző: *Bácskai V.*: A régi i. m. Itt kell megjegyezni azt is, hogy a protestáns egyházi értelmiség körében is megfigyelhető a nemesség felé fordulás: *Mályusz E.*: A türelmi i. m. 30–33.

115 *Rácz István*: Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között. Bp. 1988. 161., 174–176.; *Osztetky D.*: i. m. 61.; *Vass E.*: i. m. 515–595., 535.

116 *Rácz I.*: Városlakó i. m. 174. Gyöngyösön pl. a vagyoni helyzetük tűnik inkább meghatározónak a nemesek bírói hivatalra választásánál: *Szabó J.*: i. m. 91. A polgári hivatalviselési monopóliumra is találtunk példát: Nyíregyháza 1826-os statútuma kimondja –1837-es privilégiuma pedig ezt megerősíti –, hogy városi hivatalra csak a város polgárjoggal rendelkező lakosa választható. *Kujbusné Mecsei É.*: i. m. 25., 28.

zatában.¹¹⁷ Másutt is a nemesi ranggal összefüggésben álló képzettség magyarázza hivatalvállalásukat, főként a jegyzői állások esetében.¹¹⁸ A mi kérdésünk tehát ebben az esetben is az, milyen szerepe lehetett ebben a vonatkozásban a nemesség csoportsjátos iskolázottságának,¹¹⁹ illetve a helyi polgárok elégtelen iskolázatlanságának?¹²⁰ Mint ahogyan az is válaszra vár, hogy milyen jelentősége volt a nemesített polgárok esetében a felsőbb iskolai tanulmányoknak a rangemelésben?

A nemesi hivatalviselési előjogot a nemesítés magától értetődően biztosította. A vizsgált korszakban a 18. század közepén voltak nagyobb arányú nemesítések, majd 1790-től megint nagyobb számban.¹²¹ Az 1801–1848 közt – túlnyomóan címereslevéllel, armalissal – nemesített 575 személy közül 233 (41%) különböző értelmiségi foglalkozásokat töltött be, 218 fő pedig katonai érdemek alapján kapott kiváltságot. Az értelmi foglalkozásúak közül 59 állami tisztviselő, 39 jogász, bíró, ügyvéd, udvari ágens stb. volt, 22-en kerültek ki az egyetemi-akadémiai tanárok közül és ugyanennyien a – fentebb már említett – városi tisztviselők közül verbuválódtak. Elmondható tehát, hogy a tanulás nemesített, a tanulmányok által szerzett rang ekkor még többnyire a nemesi értelmiséghez való asszimilálódással járt és a nemesi rendi állás elnyerésével ért céljához. Az 1848 előtti évtizedben azonban már megritkult a nemesítések száma.¹²²

Honoratior értelmiség

A tanultak társadalmi megbecsülésének az 1780-as évektől kezdődően a nemesséssel szembeni, rendi szemszögből alacsonyabb presztízstű alternatíváját a *honoratior* státus képezte.¹²³ Ez a meglehetősen körvonalazatlan kategória tágab-

117 *Hudi J.*: Pápa i. m. 102., 104.

118 *Szabó J.*: i. m. 114.; *Kisfaludy K.*: i. m. 93.

119 „Jóllehet nem megnyugvással, de tudomásul kell vennünk, hogy az iskola- és általános művelődéstörténeti kutatásaink csak helyel-közzel nyúltak ehhez a kérdéshez, valójában az egész problémakör felderítésre vár.” *Rácz I.*: Városlakó i. m. 159. Ld. még: *Kósa L.*: i. m. 254–255.

120 Egy visszaemlékezésben ez a magyarázata a korponai városi tanács nemesi túlsúlyának: „Ennek oka oda vihető vissza, hogy a polgári rendűek tanulmányaikat akkor még nemigen folytatták feljebb egy-egy kis gymnasiumnak alantjáró fokozatánál.” *Csalomjai Pajor István*: Emlékek és rajzok a 48 előtti jó világból. Balassagyarmat, 1897. 16.

121 *Fallenbüchl Z.*: Mária Terézia i. m. 56.

122 *Csapodi Cs.*: i. m. 86–88. Hasonló arányokat mutatott ki Heckenast Gusztáv 1825–1848 között: *Heckenast G.*: i. m. 440.

123 Heckenast Gusztáv szentelt először nagyobb tanulmányt ennek a témakörnek, ami 1948-ban francia nyelven jelent meg a *Revue d' Histoire comparée* c. folyóiratban, majd csak több mint 40 évvel később magyarul: *Heckenast G.*: i. m. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a magyarországi városi társadalom történetének kutatását az 1930–1940-es években megkezdő – de folytatni már nem tudó – történészgeneráció írásaiban már jelentős hangsúlyt kapott ez a kérdéskör: *Kósa János*: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp. 1937.; *Osztetky D.*: i. m.; *Ungár László*: Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. Századok 76(1942) 326–328.

ban a jobbágyi sorból kiemelkedett, már nem úri hatalom alatt álló, személyi adómentességet élvező társadalmi elemet, szűkebben pedig a nem nemes világi értelmiséget jelenti, eredendően tehát a diplomásokat, mint „tisztesebb osztályt” jelölte.¹²⁴ A kifejezés a honoráriumból, tiszteletdíjből származhat, eredetileg a „bérből-fizetésből élő nemes származású értelmiségieket”¹²⁵ nevezték így. A honoratior kategória legkorábbi nyomait egy közelebből nem ismert 1784-es rendelkezésben kell látnunk, amely lehetővé tette, hogy az egyetemi tanárok (és feleségük, illetve özvegyük) leülhessenek a bíróság előtt.¹²⁶ Mint társadalmi csoportkategória már az első népszámlálás rovatai között is megjelent 1787-ben, majd az 1804–1847 közötti nem nemes népesség-összeírásokban szintén,¹²⁷ és megtalálható az 1828-as országos adóösszeírás kategóriái között is. Mindazonáltal nem alakult ki a kifejezésnek pontos, egyértelmű jelentése és állandó jelölti köre. Két tartalmi elemet különböztethetünk meg benne: a szabados, tehát nem alávett jogi állapot és a felsőbb iskolázottság követelményét.¹²⁸ Tágra értelmezve minden nem nemes királyi hivatalnokot, szabad királyi városi tisztviselőt és uradalmi tisztet, valamint az oklevélhez kötött szellemi hivatásokat úzókat tekintjük honoratiornak. Szűken értelmezve: csak az utóbbiakat soroljuk közéjük. De, a korábbiakat figyelembe véve a tágabb kategórián belül is a tanultság, főként a felsőfokú végzettség – ha nem is mindig a diploma – adta alighanem legnagyobb számban a szabadság alapját jelentő érdemet. A honoratior kategóriával többé-kevésbé megragadható jelenség társadalomtörténeti lényegét Vörös Károly fogalmazta meg legpontosabban, a modern magyarországi értelmiség kialakulásával kapcsolatban: „Az egyén állását itt már egyre világosabban inkább a munkamegosztásban elfoglalt helye és képességei fogják meghatározni, mintsem rendi állása, illetve feudális alapú vagyona”.¹²⁹

Mindennek ellenére a honoratior megbecsültségét, a rendi presztízsvizonyok között, a nemesi kiváltságokban való részesülés útján szerezte. A „honoratior kérdés” a politika szintjén a kormány által 1819-től kezdve manipulált kisnemes szavazók ellensúlyozása végett jelent meg a reformkorban: a megyei ellenzéki reformnemesség a honoratiorokat megyei joghatóság alá vette, majd lehetővé tette a közgyűlésen való részvételüket és szavazati jogukat sza-

124 *Heckenast G.*: i. m. 429.; *Vörös K.*: i. m. 19.

125 *Győry T.*: i. m. 236.; *Varga János*: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843). In: Somogy megye múltjából 11. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1980. 177–243., 234.; *Kósa L.*: i. m. 42.

126 *Vörös K.*: i. m. 19., ill. *Győry T.*: i. m. 236.

127 *Thüring Gusztáv*: Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében. Bp. 1903., különösen: 679.

128 „Az egyes szabados személyek igen sokfélék. Némelyek azok közül igen közel vagynak a nemesekhez, p. o. a szolgálatból elbocsátott fő katonatisztek, a Kamara vagy más Uraságok tisztjei, ekklesiái vagy iskolai tanítók, tanulók, Orvos-Doktorok, kézi-Orvosok, Prókátorok, Patikáriusok, Könyvirók, tudományok után élők, képfaragók, festők s több ilyenek, akik a közönséges írásokban Honoratioros nevezettel tiszteltetnek.” *Kövy Sándor*: A magyar polgári törvény. Sárospatakon, 1824. 44. (103. §).

129 *Vörös K.*: i. m. 20.

bályrendeletbe foglalta, ezzel próbálva szavazótáborát növelni a megyékben.¹³⁰ Vagyis a személyes szabadság biztosítékain és az adómentességen túl immár a politikai hatalomban való részvétel kiváltságának¹³¹ az elnyerése vált volna elérhetővé a honoratiorok számára – de a kormány megsemmisítette ezeket a határozatokat. Bár kétségtelen, hogy privilégiumokban kívánták őket részesíteni, ez azonban mégsem volt igazi, teljes körű befogadás a megyei nemesi elit részéről, legalábbis nem olyan szintű, mint amilyent a nem nemeseknek adományozott táblabíró cím jelentett. Némileg más volt a helyzet a városi társadalomban: itt a honoratiorok egyfajta hidat képeztek a polgárság művelt csoportja és a nemesi értelmiség között.¹³² A honoratiort a tanultság és tudás révén a nemesi kiváltságok jelentős része megillette ugyan, de ezek nem voltak ilyenformán örökölhetőek – mint ahogyan egyébként a polgárjog sem.¹³³ Új módon, az iskolázottság nem kevés áldozatot követelő reprodukciójával azonban már fenntartható, örökíthető volt a státus, melynek alapját apánál és fiúnál egyaránt így kétségkívül az érdem képezte.

A honoratiorok tehát így-úgy beilleszkedtek a végoráit élő feudális-rendi társadalm szerkezetbe,¹³⁴ jóllehet választójogosultságuk bizonyos értelemben már túl is mutatott azon. A 1844-es megyei választásra vonatkozó, többször hivatkozott törvényjavaslatban mindazon, a felsőbb iskolázottság követelményén alapuló honoratior hivatások és foglalkozások benne foglaltattak, melyek az országgyűlési képviselőválasztásról szóló 1848:5. törvénycikkben a „magasabb értelmiségi cenzust” jelentették. Sőt, ezeken túlmenően a tervezet szerint azok a köztisztviselők és uradalmi tisztek, akik bölcséleti vagy gazdasági iskolát végeztek, továbbá a bányatisztek, akik a selmeci akadémiát elvégezték, szintén rendelkeztek volna választói jogosultsággal.¹³⁵ Mindez a felsőbb iskolázottság dualizmus kori privilegizáltságának az előzményeit is jelentette, hiszen a „köztörvényhatóságok rendezéséről” szóló 1870:42. és az 1874:33. választójogi törvénycikk ugyanezeknél az értelmiségi foglalkozásoknál húzzák majd meg az „értelmi cenzus”-t, ami biztosította a politikai hatalomban részesülés által a magasabb szintű tanultság rangját.

130 Ungár L.: i. m. 327.; Heckenast G.: i. m. 433.; Varga János: i. m. 234–241.; Bácskai V.: Városok i. m. 145–146. Egy királyi rendelet a nem nemes katolikus papoknak már 1815-ben lehetővé tette, hogy részt vegyenek a megyei közgyűlésen: Vörös K.: i. m. 20.

131 Heckenast G.: i. m. 433.

132 Bácskai V.: Városok i. m. 147–148.

133 I. m. 145. Bár egyes városokban némi előnyt jelentett azért, mivel a polgárfelvételnél alacsonyabb összegű díjat, taksát fizettek azok, akinek már apja is polgár volt.

134 Agricola levele. Pesti Hírlap 1846. júl. 23. 1. A szöveg szerzője Eötvös József. Ld. még: Kornis Gy.: i. m. I. 522–523.; Heckenast G.: i. m. 439–440.

135 Burokrácia i. m. 206. és Lukács M.: i. m.

Összegzés és következtetések

Az intellektualizálódás magyarországi folyamata nagy lendületet az abszolút uralkodók, különösen II. József politikájával vett. Ennek során a felvilágosult abszolutizmus nem egyszerűen igazgatási reformot hajtott végre, hanem a rendi társadalom korábban ismeretlen területeire terjesztette ki adminisztrációját. A kialakuló modern társadalomszerveződés alapjaként a közigazgatásban és az újonnan kialakuló, széles értelemben vett közszolgálatban szintén iskolai végzettséghez kötötték az uralkodók az állások betöltését, és ennek során új értelmiségi feladatköröket hoztak létre, a régebbiekben működőket pedig újfajta tudás elsajátítására kötelezték. Ehhez arra volt szükség, hogy az addig az egyház kizárólagos fennhatósága alá tartozó oktatást átalakítsák és – egyazon politikai akarat részeként – a kormányzás eszközeként használják. A közhatalom másik oldalán, a rendi országgyűléseken is korán megfogalmazódott ez a felismerés: az 1790 júniusában, 35 év után először összeült diétán hozott törvénnyel megalakították a Művelődési Bizottságot, amelynek feladata a „nemzeti nevelés általános elvei rendszerének” kidolgozása volt. Ettől kezdve az oktatáspolitikai udvar-diéta kettős erőterében alakult, ahol 1848-ig rendre az udvar akarata érvényesült. Ennek következtében az 1790-es évek és főként a reformkor oktatáspolitikai elképzelései¹³⁶ csak kevésbé tudták befolyásolni az oktatás „felségjogon” kialakított intézményi rendszerét és a hozzá kapcsolódó iskolázás gyakorlatát.

Az intellektualizálódás fentiekben vázolt kezdeti szakaszának társadalomtörténeti következményeit az alábbiakban látjuk:

1. Egyre hosszabb időt vett igénybe az értelmiségi tevékenységi körökre való felkészülés, és ezt az időszakot sajátos intézményen belül, iskolai kortárs-csoportban töltötték el a fiatalok. Ez a körülmény a szocializáció új formáját eredményezte: a klostrom, a céhes műhely vagy a főúri udvar helyett immár ebben a modern társadalmi intézményben csiszolódott össze mentálisan a számban jelentősen kibővülő modern intellektuális réteg.

2. A felsőbb tanulmányok megkezdése, és a fokról fokra történő továbbhaladás, valamint az iskolai eredményesség általában a különböző szülői-családi erőforrások koncentrációját igényelte, ami az iskolázás tudatosan alakított gyakorlatát fejlesztette ki.

3. A megsokasodó értelmiségi tevékenységi körök egyre inkább élethivatássá váltak, mivel a hosszú iskolai képzés egyre nagyobb státusz-várakozással járt együtt: a mind hosszabb tanulmányok mind több áldozatot követeltek, ami nem veszhett kárba a tanult emberek munkapiacán való érvényesülésről történő lemondással. Az intellektualizálódás kezdeti szakaszán ez lényegi ellentmondáshoz vezetett. Hiszen a felsőbb iskolázottság közvetlen munkaerőpiaci értéke, korabeli szóval „kenyérkereseti” hasznosíthatósága nem állt arányban az ilyen kvalifikációt megkövetelő álláshelyek kínálatával.¹³⁷ Ugyanakkor a közhivatalviselés 1844-ig elvileg

¹³⁶ *Bényei M.*: i. m.

¹³⁷ *Vörös K.*: i. m. 17–18., 20.; *Heckenast G.*: i. m. 439.

rendi alapú nemesi kiváltság volt, ami szegmentálta az iskolázottak munkapiacát: nem minden, amúgy megfelelő iskolázottságú ember kerülhetett mindegyik értelmiségi álláshelyre. Ami közvetve a nemesi jogállású személyek nagyobb iskolázási esélyét eredményezhette, ugyanakkor már korán felvetette és – korszakunkon túl is még jó ideig – fenntartotta az úgynevezett szellemi proletariátus rémét, ami a tanult, de állástalan vagy alacsony presztízsű státuszban levő, főként első generációs értelmiség politikai radikalizmusától való félelmet jelentette.

Az értelmiségi szerepkörökét ellátó társadalmi csoportok kialakulásának, rekrutációjának, illetve önreprodukciójának kutatása – az iskolázottsági követelmények egyre erőteljesebb érvényesülése miatt¹³⁸ – eredményesen végezhető, ha a felsőbb (középszintű és felsőfokú) oktatás diákjainak a társadalmi összetételét megvizsgáljuk. A kvalifikációs funkció miatt kialakított oktatási regisztrációnak köszönhetően a diákság családi-társadalmi-települési körülményeire vonatkozóan tömegesen készültek és maradtak fenn egységes szempontú források. E források feldolgozásával lehetségessé válik a rendi társadalomszerkezet polgárvá alakulásának tanulmányozása egy fontos szerkezeti-intézményi vetületben.

A felsőbb oktatásnak az alkalmazásra kvalifikáló funkciója mellett más fajta markáns társadalmi feladatköre is létezett: azok képzéséről van szó, akik a „tanulás által nem kenyértudományra, hanem inkább oly életműveltségre céloznak, mely által a polgári életnek állásokhoz képest minél több körülményekben kitűnő és igazán hasznos tagjaivá lehessenek”.¹³⁹ Ezt a *műveltségi* szerepkört módszeresen eddig még nem igazán kutatták.¹⁴⁰ Ebben az értelemben az iskolázottság, mint műveltség szellemi és szimbolikus eszköz, olyan erőforrás, amely összetett társadalmi-társas szerepkörök sikeres betöltéséhez szükséges. Minden bizonnyal ilyennek tekinthetjük a képviselő és a közszereplés kultúráját, a közügyekben való megnyilatkozás kompetenciáját, és ez volt az értelmi cenzus, a politikai hatalomban való részvétel privilégiumának az intellektuális alapja is. Ez az alap másfelől közös tudás, azonos nyelv, azaz sajátos kultúra is, melyet a hosszú tanulmányi idő alatti szocializáció eredményez. Az oktatás műveltségi szerepköre az iskolázás-iskolázottság empirikus történeti vizsgálatában új és ígéretes kutatási szempontot jelent tehát.

138 *Vörös K.*: i. m. 16.; *V. Windisch É.*: i. m.

139 *Galgóczy K.*: i. m. 11.

140 *Sasfi Csaba*: Helybeli diákok a keszthelyi gimnáziumban 1806–1849. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok 1990*. Szerk. Turbuly Éva. Zalaegerszeg, 1990. (Zalai Gyűjtemény 31.) 121–164., 121–132.; *Bácskai Vera*: A polgárság iskolázási stratégiája Pesten a 19. század első felében. In: *A középkor szerete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerk. Klaniczay Gábor–Nagy Balázs. Bp. 1999. 503–508., 503–504.

CSABA SASFI
THE SPREADING OF ADVANCED SCHOOLING IN HUNGARY
IN THE LATE FEUDAL SOCIETY

The study treats the social context of advanced schooling of the late feudal period, with especial regard to careers the classical studies made possible, which the longer they lasted the more willingness to sacrifice they required. Primarily, it examines the orientational horizon of long-continued education. Therefore, those occupations occurring in the late feudal society are presented, which demanded more or less advanced education, and for which officially issued school certificates were requirements as ordained by provisions of law. These problems are interpreted in the study as the historic process of intellectualisation of occupations. In other terms, it meant a process through which the score of knowledge of certain occupations and professions became specialized, systematized and recorded in written form, resulting in new methods of acquisition and conveyance of knowledge. They gave birth to the spreading of modern schools of teaching and training, because "culture of education" implied more wide-ranging and more effective ways of conveying knowledge and erudition than before. Subsequently, it is presented to what extent the intellectualisation advanced the reproduction of feudal society and to what extent and in which forms it furthered the modern principle of merit to prevail. To sum it up, it can be stated that the increasing spheres of intellectual activity became rather professions, due to the long schooling. At the same time, the holding of public office remained a privilege of nobility in principle until 1844, which segmented the labour market of the educated: not every man could obtain a white-collar position, who was adequately educated, and it resulted indirectly in the better prospects for education of the noble. Moreover, long and successful studies – mainly earning a university degree – ensured prestige similar to feudal privileges to commoners in form of the state *honorator*. In other words, as advanced schooling was regarded as a merit, it contributed to rising in rank in a widening circle even within the frames of late feudal society.